

Historiografía educativa de Galicia (1750-2000)

Antón Costa Rico

Narciso de Gabriel

Sabela Rivas Barrós

Universidades da Coruña e Santiago

RESUMO: Dende a súa fundación en Alemaña na transición do século XVIII ao XIX, a historiografía educativa atravesou por tres fases: tradicional, social e a que empeza a debuxarse nos últimos anos, caracterizada como cultural. En Galicia este campo de coñecemento empeza a configurarse a principios da década de 1980. Neste artigo analízase a produción bibliográfica da historiografía educativa sobre Galicia, rexístranse os principais arquivos e bibliotecas e ofrécese un repertorio de bibliografía específica, non específica e algunhas fontes impresas.

ABSTRACT: From the time it was founded in Germany at the turn of the 18th to the 19th century, educational historiography has passed through three different stages: a traditional stage, a social stage, and a stage that has started taking shape in recent years which may be characterised as cultural. In Galicia this field of knowledge started to become structured in the early 1980's. This article analyses the bibliographic production of educational historiography in Galicia, recording the major archives and libraries and offering a repertoire of both specific and non-specific bibliography as well as some printed sources.

O interese por reconstruír o pasado educativo de Galicia incrementouse notablemente no curso das últimas décadas, segundo teremos ocasión de amosar nas páxinas que seguen e tal como pode comprobarse nas revisións bibliográficas realizadas por Antón Costa Rico (1993-1994 e 1997f) e Anxo S. Porto Ucha (1994a¹). O noso propósito é analizar a evolución desta historiografía, tomando en consideración tanto os seus actores como os temas e tempos tratados e os enfoques adoptados, pero antes de facelo semella oportuno situala no marco da historiografía educativa en xeral.

1. A historiografía educativa

Aínda que podemos rexistrar diversos antecedentes, a historia da educación empeza a constituírse como campo de coñecemento específico na transición do século XVIII ao XIX. E

¹ Para facer referencia ás obras que figuran na bibliografía final utilizaremos o sistema autor-data.

faino en Alemaña, país que ofrecía un contexto especialmente propicio, pois tamén é aquí onde antes se configura o estudo da historia e da educación -os dous saberes matriciais da nosa disciplina-, e florece por estas mesmas datas un potente pensamento filosófico. Como sinala Alejandro Tiana, “el interés por la historia, la filosofía y la educación determinaría el florecimiento de la Historia de la educación con un claro avance sobre otros países”². Este primeiro foco xermánico irase estendendo a outras latitudes, incluída España.

Nesta fase inicial, a historia da educación consiste basicamente no estudo do pensamento dos pedagogos máis salientables. Da mesma maneira que a historiografía xeral, que privilexia a esfera política, se centra na análise dos “grandes homes”, a educativa vertébrase arredor dos “grandes pedagogos”, como se pode comprobar nos manuais da época. Uns manuais que, en consonancia co seu contido, adoitan recibir a denominación de *Historia da Pedagogía*.

A este compoñente principal irase engadindo un segundo, as institucións escolares. De feito, os primeiros estudos histórico- educativos, que constitúen algúns dos antecedentes aos que antes aludíamos, teñen como obxecto os establecementos educativos que contan cunha maior tradición, como as universidades e centros das ordes relixiosas, nomeadamente os xesuítas, desexosos todos eles de celebrar o seu pasado, pois, como subliña Pierre Caspard, “posuír orixes lonxanos, un pasado, unha historia, confire distinción e dignidade”³. Pero consonte o Estado intervén activamente no proceso de escolarización, creando os denominados “sistemas educativos nacionais”, o centro de atención xa non recae unicamente en institucións illadas, senón neses sistemas considerados como un todo e regulados por unha lexislación que prescribe cal debe ser o seu funcionamento. De aí que a política educativa, cristalizada nunha determinada lexislación, se converta nun punto de referencia cada vez máis importante para a nosa disciplina.

Así entendida, a historia da educación intégrase nos programas de formación do profesorado, particularmente dos mestres, se ben o seu peso variará en función dos países e dos períodos. A súa presenza no sistema de ensino, e sobre todo na universidade, será decisiva para configurar un corpo de especialistas que definirán o seu alcance e lle darán consistencia.

A principal función que se lle asigna inicialmente a esta disciplina na súa formulación xermánica consiste en contribuír á construción dunha teoría da educación. Tal era a

² Alejandro Tiana Ferrer, *La investigación histórico-educativa actual. Enfoques y métodos*, Madrid, UNED, 1988, páx. 16.

³ Pierre Caspard, “L'éducation, son histoire et l'État. L'exemple français”, *Annali di storia dell'educazione e delle istituzioni scolastiche*, nº 5, 1995, páx. 104.

perspectiva defendida por August Hermann Niemeyer (1754-1828), pioneiro no campo, ao que se unirán outros autores da época. Esta orientación será cuestionada por Karl von Raumer (1783-1865), que negará á historia a súa condición de fundamento do saber pedagóxico -en liña co pensamento de Herbart- e subliñará que a súa principal función é a de ilustrar e orientar aos profesores na práctica educativa. Concibida nestes termos, a historia da educación adoptará un enfoque preferentemente biográfico, pois é na vida e obra dos grandes pedagogos onde os educadores atoparán a súa fonte de inspiración⁴.

Os debates sobre as funcións da historia da educación reproducense noutros países, como é o caso de Norteamérica, onde se enfrontan unha concepción “liberal”, segundo a cal o pasado ten interese en si mesmo, ademais de contribuír á mellor comprensión do presente, e unha concepción “técnica”, para a que só se xustifica na medida en que sexa “funcional” nos programas de formación do profesorado, contribuíndo directamente á formación profesional do mesmo, se ben tampouco faltan autores que procuran compaxinar ambas orientacións. Aínda que non existe unha correlación estrícta, a primeira posición tenden a sustentala os historiadores académicos e a segunda os especialistas en educación⁵.

Estas polémicas, que devirán crónicas, evidencian as eivas da disciplina, o status da cal será cuestionado a miúdo tanto polos historiadores como polos pedagogos. O feito de situarse entre dous campos, sen acadar un recoñecemento pleno en ningún deles, o da historia, ao que pertence por razóns metodolóxicas, segundo se asume maioritariamente na actualidade, e o da pedagogía ou ciencias da educación, do que forma parte en virtude do seu obxecto de estudio e da súa localización institucional, convértea en albo de ambas as dúas. Os historiadores académicos censurarán aos cultivadores desta disciplina, carentes frecuentemente dunha formación histórica específica, de estaren á marxe das tendencias marcadas pola corrente principal da historiografía, e os especialistas da educación de ofrecer un saber en boa medida irrelevante para os estudantes das escolas ou facultades de educación.

Nesta primeira fase, que andando o tempo se adxectivará de “tradicional” ou “liberal”, a historia da educación inspírase nas correntes historiográficas que xorden ao longo do XIX (liberalismo, historicismo, positivismo), así como no idealismo que florece na transición do XIX ao XX. Agustín Escolano caracteriza así a práctica historiográfica tradicional:

⁴ Miguel Pereyra, “La historia de la educación en la formación de educadores. II Orígenes y evolución de una disciplina escolar”, *Témpora. Pasado y presente de la educación*, nº 2, 1981, páxs. 61-67.

⁵ Sol Cohen, *Challenging Orthodoxies. Toward a New Cultural History of Education*, New York, Peter Lang, 1999, páxs. 4-34.

Este modelo ha privilegiado los estilos narrativos, descriptivos y episódicos, reduciendo las síntesis históricas a exposiciones de acontecimientos y relatos de biografías e ideas pedagógicas. Al igual que la historiografía general se limitó a la exposición de cadenas de hechos, generalmente de naturaleza política, militar o diplomática, la historia de la educación se redujo a la simple acumulación de datos correspondientes a los ámbitos político-administrativos y de las ideas, relacionados mediante una lógica lineal conectiva, en la que unos se mostraban como consecuencia de los otros, que eran valorados como elementos causales. (...) En ocasiones, bajo la influencia de las concepciones idealistas, se intentaba atribuir un "sentido" a estas cadenas de acontecimientos, interpretando que, bajo la superficie de los hechos, se expresaba el desarrollo de determinadas ideas-fuerza -como las de libertad, razón, progreso, espíritu-, que conferirían un significado a la masa de elementos episódicos.⁶

O cuestionamento deste modelo historiográfico acada a súa maior intensidade e difusión a principios de 1960 e ten como escenario inicial os Estados Unidos de América. As razóns de fondo da crítica non son só de índole científica, senón tamén ideolóxica -concepcións acerca da orientación que debía darse á educación- e profesional -loita polo control do campo entre historiadores e especialistas en educación-, segundo pode comprobarse nun recente traballo de Sol Cohen, que ofrece unha novidosa lectura do denominado movemento "revisionista" americano⁷.

Bernard Bailyn e Lawrence A. Cremin serán os principais abandeirados desta corrente crítica. O primeiro publica en 1960 *Education in the Forming of American Society: Needs and Opportunities for Study*, e o segundo cinco anos máis tarde *The Wonderful World of Elwood Patterson Cubberley: An Essay on the Historiography of American Education*. Cubberley e a súa concepción da historia da educación, dominante na década de 1920, converteranse nos principais albos dos revisionistas, esquecéndose estes de que entre Cubberley e eles mesmos existiran dúas xeracións de historiadores da educación, algúns dos cales sostiñan criterios similares aos que se imporán na década de 1960, tal como subliña Sol Cohen, a quen seguimos substancialmente nesta exposición.

Os presupostos en que o revisionismo pretende basear a nova historiografía educativa podemos resumilos en dous puntos, sen entrarmos en maiores precisións⁸.

⁶ Agustín Escolano, "Introducción" a *Historia de la Educación I*, Madrid, Anaya, 1984, pág. XIV.

⁷ Sol Cohen, *op. cit.*

⁸ Para unha descrición máis polo miúdo, véxase *ibid*; Alejandro Tiana Ferrer, *op. cit.*, páxs. 46-55; Harold Silver, "Historiografía de la educación", en T. Husen y T. N. Postlethwaite (eds.), *Enciclopedia Internacional de la Educación*, Barcelona, Vicens-Vives e MEC, 1990, páxs. 2959-2973; Gary McCulloch e William Richardson, *Historical Research in Educational Settings*, Buckingham-Philadelphia, Open University Press, 2000, particularmente o capítulo 3; e António Nóvoa, "El passat de l'educació: La construcció de noves històries", *Temps d'Educació*, nº 15, 1996, páxs. 245-279.

1) Fronte á unha historiografía que se circunscribe ás ideas pedagóxicas e ás institucións escolares, reivindicase a ampliación do obxecto de estudio, isto é, unha concepción moito máis ampla da educación, entendida, en palabras de Baylin, “non só como pedagogía formal, senón como o completo proceso mediante o cal a cultura se transmite a través das xeracións”, da que a historia ofrece “os seus pormenorizados e complexos compromisos co resto da sociedade, e observa as súas cambiantes funcións, significados e propósitos”⁹.

2) Fronte a un modo de facer historia cualificado de “parroquialista” polas súas curtas miras, propúgnase a súa adecuación ás modalidades de investigación definidas polas correntes máis avanzadas da historiografía xeral. Isto implica, por unha banda, que se deben considerar os fenómenos educativos no contexto en que se producen, atendendo ás súas relacións con factores económicos, sociais, políticos e culturais, e sometelos ás análises pertinentes, incluídas as de tipo cuantitativo, que van adquirir unha importancia crecente. Pero tamén implica cambios no tocante ás funcións do saber histórico-educativo, que xa non debería estar animado por pretensións “evanxelizadoras” e un afán “celebratorio” dos progresos da instrución, senón por perspectivas máis eruditas e unha concepción máis desinteresada ou “liberal” do coñecemento. Como corolario do anterior, serán frecuentes as voces que reclamen para os historiadores a docencia desta materia, da que se viñan encargando ata o momento sobre todo os especialistas en pedagogía.

A esta primeira onda revisionista superpúxose unha segunda denominada “radical”, fortemente influenciada pola socioloxía e o marxismo. Os seus planteamentos abrollan a finais dos anos sesenta e algúns dos autores máis salientables son Michael Katz, Joel Spring ou Clarence Karier. O revisionismo radical incorpora decididamente a perspectiva política ás súas análises e constrúe unha visión da historia substancialmente distinta da tradicional. No canto de identificar a difusión da escolarización co progreso e o avance da democracia subliña o seu “burocratismo, racismo e clasismo”. Estas posicións darán lugar a un intenso debate entre os historiadores que persistirá ata os comezos dos anos oitenta.

Vaise configurando así, primeiro nos Estados Unidos e logo noutros países, con ritmos e intensidades diversos, unha “nova historia da educación”, que algúns denominarán *historia social da educación* pola importancia que se lle atribúe ao “contexto social”. Este novo enfoque tende a imporse, por máis que o tradicional se resista a desaparecer, se non nas proclamas teóricas, si nas practicas historiográficas.

O enfoque social foi sen dúbida fructífero: contribuíu a reconsiderar a definición do fenómeno educativo, ampliando os seus lindeiros; subliñou os condicionantes sociais da

⁹ Citado por Soi Cohen, *ibid.*, páx. 6.

escolarización; enfatizou a necesidade de comprender os procesos educativos dentro das realidades máis amplas de que forman parte; favoreceu a introducción de técnicas cuantitativas; fomentou a interdisciplinabilidade, etc.

Con todo, nos anos oitenta comezan a percibirse certos excesos e carencias. Konrad H. Jarausch, referíndose a Alemaña, e despois de recoñecer os méritos e logros do revisionismo, formula diversas críticas, das que nos referiremos a dúas: o exceso de ideoloxismo de determinados autores -as referencias ao "social" teñen ás veces máis valor "litúrxico" do que "explicativo"- e a escaseza de investigacións sobre o que sucede realmente dentro das aulas, a dinámica interna da institución escolar¹⁰. Finaliza a súa exposición propoñendo unha reformulación, que non abandono, do modelo emerxente nos anos sesenta, que empeza a dar mostras de esgotamento:

Se o balance oscilou demasiado cara a sociedade, ¿por que non retornar á cultura e ao contido da educación? Os préstamos das ciencias sociais non son necesariamente nocivos, nomeadamente se se procede con discriminación e se olla, alén da socioloxía, á antropoloxía. Non é necesario retornar á celebración do poder e o elitismo, só é necesario ser menos estridente en retórica política e máis consciente das consecuencias non intencionais. Castigados pola súa experiencia, os cada vez máis vellos "novos historiadores" deberían continuar o seu traballo nunha forma evolutiva.¹¹

A sensación de esgotamento do modelo social, tal como fora formulado nos anos sesenta, incrementouse nas dúas últimas décadas, coincidindo co debate suscitado polo posmodernismo, segundo pode comprobarse nun traballo publicado recentemente por Antón Nóvoa, un dos mellores coñecedores das tendencias actuais da historiografía educativa¹². Analizando a produción nos Estados Unidos de América entre 1991 e 1996, este autor observa a emerxencia dunha nova forma de facer historia da educación, que suporía importantes cambios con respecto ao modelo anterior, e que algúns caracterizan como "pos-revisionismo" e outros como "(nova) historia cultural da educación":

1) En primeiro lugar, o predominio concedido anteriormente ás estruturas, nas que se diluían os individuos concretos, semellan querelo asumir agora os actores dos procesos educativos, a experiencia dos cales se sitúa nun primeiro plano.

¹⁰ Konrad H. Jarausch, "The Old 'New History of Education': A German Reconsideration", *History of Education Quarterly*, vol. 26, nº 2, págs. 225-241.

¹¹ *Ibid*, páx. 240.

¹² Antón Nóvoa, *Histoire & Comparaison (Essais sus l'Éducation)*, Lisboa, EDUCA, 1998, 13-50. Este capítulo publicouse inicialmente en 1997 na revista francesa *Histoire de l'éducation*.

2) Consonte o anterior, o centro de interese desprázase dos sistemas do ensino, considerados no seu conxunto, ás escolas: “No primeiro caso, imaxínase que coñecendo o sistema se coñecen as escolas, mentres que, no segundo caso, preténdese que a través do estudio dunha escola é posible entrar no funcionamento do sistema”¹³.

3) A escola interesa agora máis no seu funcionamento interno que nos seus determinantes externos: “Trátase de pasar da análise da *externalidade* dos procesos educativos, subliñando a longa duración dos cambios e das continuidades en educación, á análise da *internalidade* do traballo escolar, nomeadamente nos momentos de conflito e ruptura”¹⁴.

4) Recupérase o estudio das ideas pedagóxicas, que fora desatendido no período revisionista, pero nesta nova fase o historiador debe atender ao conxunto dos discursos producidos arredor da educación -e non só ás ideas dos pedagogos máis eminentes-, analizando a súa incidencia na conformación das prácticas educativas.

5) O cuestionamento dos sistemas de ensino construídos ao longo dos dous últimos séculos e as reformas acometidas nas últimas décadas para tentar adecualos ás características da sociedade actual, favorecen o desenvolvemento da reflexión política na investigación histórico-educativa, que se centrará na análise desas reformas, co propósito de aportar algunhas claves que axuden a redefinir o novo modelo escolar.

6) Por último, o Estado-nación, consagrado como marco de referencia fundamental na historiografía anterior, tende a ser substituído polo local/global considerado en termos comparativos. Para dicilo con palabras do autor ao que seguimos, o reto “dunha historia comparada da educación é o de ampliar a investigación cara o *infinitamente grande* dos procesos de globalización e o *infinitamente pequeno* dos fenómenos de localización, construíndo encadramentos conceptuais capaces de iren alén do estudio *inter*-nacional dos sistemas educativos”¹⁵.

No tocante a España, a historiografía educativa tradicional conservará a súa hexemonía ata a década de 1970, que é cando comeza a aparecer entre nós o modelo da historia social. Matizando un pouco máis, o profesor Julio Ruiz Berrio diferenciou tres etapas nese longo ciclo: 1834-1898, 1898-1936 e a que media entre 1939 e 1970 ou 1975¹⁶. Na primeira escasean tanto as obras producidas en España como as traducidas ao castelán e haberá

¹³ *Ibid.*, páx. 32.

¹⁴ *Ibid.*, páx. 34.

¹⁵ *Ibid.*, páx. 46.

¹⁶ Julio Ruiz Berrio, “La investigación española en Historia de la educación. La Sección de Historia de la Educación de la Sociedad Española de Pedagogía”, en 1^º *Encontro de Historia da Educación em Portugal*, Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian, 1988, págs. 153-174.

que agardar a 1898 para que, coa incorporación desta disciplina aos estudos de mestre normal, se incrementen as publicacións, que seguirán inspirándose nos esquemas historicistas e positivistas¹⁷. Ao final desta segunda fase, en 1932, prodúcese a integración da historia da educación na Facultade de Filosofía e Letras da Universidade de Madrid e en 1933 na de Barcelona. A terceira fase caracterízase inicialmente por unha redución das publicacións, que adquiren un ton claramente doutrinario, e só a finais da mesma agroman algunhas investigacións con aires renovadores. A historia da educación, como tal, tamén desaparece dos estudos conducentes á formación do maxisterio, aínda que se mantén nas universidades.

Os postulados revisionistas chegarán serodiamente a España, nos anos setenta¹⁸, cando xa estaban a piques de seren cuestionados nos países que os promoveran. Nestes anos a historiografía da educación española experimentará unha forte expansión, consecuencia en boa medida da que tamén coñecen os estudos de Pedagogía, e renovación, que reflicte á súa vez os cambios que se operan na investigación histórica en xeral. O campo adquire ademais un perfil cada vez máis específico e maior identidade, como se manifesta na creación da Sección de Historia da Educación da Sociedade Española de Pedagogía, convertida posteriormente en Sociedade Española de Historia da Educación, a aparición de *Historia de la Educación. Revista Interuniversitaria* e a celebración de diversas reunións científicas, algunhas con carácter periódico¹⁹.

E se o revisionismo chegou tarde, o posrevisionismo tamén se está facendo agardar, por máis que nos noventa se publiquen algunhas obras que sintonizan con determinadas propostas do pensamento posmoderno. Agustín Escolano considera que non é doado determinar en que medida se produciu en España a incorporación a estas correntes, se ben "la presencia de ciertos temas y líneas de investigación en nuestra disciplina sí parece sugerir que algunas de las actuales prácticas de estudio se muestran afines con los nuevos estilos narrativos"²⁰.

¹⁷ Agustín Escolano, *op. cit.*

¹⁸ Julio Riz Berrio, *op. cit.* e León Esteban Mateo, "Pasado, presente y futuro de la Historia de la educación", en *Escolarización y Sociedad en la España Contemporánea (1808-1970)*, Valencia, Universidad de Valencia, 1983, págs. 999-1039.

¹⁹ Sobre algunhas das temáticas e enfoques dominantes nos anos oitenta, véxase o libro colectivo editado polos profesores J. L. Guereña, J. Ruiz Berrio e A. Tiana Ferrer, *Historia de la educación en la España contemporánea. Diez años de investigación*, Madrid, C.I.D.E., 1994. Tamén pode consultarse o monográfico de *Histoire de l'éducation* (nº 78, 1998), dirixido por Jean-Louis Guereña, sobre *L'enseignement en Espagne. XVIe-XXe siècles*.

²⁰ Agustín Escolano, "La historia de la educación después de la posmodernidad", en Julio Ruiz Berrio (ed.), *La cultura escolar en Europa. Tendencias emergentes*, Madrid, Biblioteca Nueva, 2000, pág. 320.

2. A produción bibliográfica

A historia da educación en Galicia non ten sido motivo de atención sistemática ata hai poucos anos. Antes de 1980 virán aparecendo, de modo intermitente, aquí e acolá, algunhas publicacións, sen obedecer, non obstante, coa excepción quizais dos estudos relativos á historia institucional da Universidade de Santiago, a unha unidade de propósito ou á consolidación dunha liña investigadora, e será en efecto a partir dos anos oitenta cando se rexistre un cambio decisivo neste panorama.

Entendemos por historiografía educativa de Galicia as unidades bibliográficas nas que se obxectiva e formaliza o coñecemento sobre o noso pasado educativo, resultado da aplicación do método histórico á análise dun determinado problema. As publicacións recollidas clasificarémolas en dous grandes apartados, segundo se trate de obras especificamente histórico-educativas ou non.

Son obras específicas as que teñen como principal centro de atención o fenómeno educativo en calquera das súas dimensións -circunstancia que adoita reflectirse no seu propio título- e o analizan cunha metodoloxía histórica máis ou menos depurada. Sobre este bloque, recollido no apartado 4.1, versará a nosa análise posterior.

Consideramos como non específicas aquelas obras que malia trataren sobre cuestións educativas non están vertebradas arredor das mesmas. Este tipo de obras medrou substancialmente nos derradeiros anos, consonte os historiadores atribuíron importancia aos procesos educativos na explicación das dinámicas sociais (cfr. 4.2).

Esta clasificación non implica ningún xuízo de valor sobre uns e outros traballos. De feito, algunhas das obras non específicas aportan coñecementos sumamente valiosos para reconstruír o noso pasado educativo, pero en todo caso non se centran no seu estudio. Pola contra, entre as obras específicas atopámonos ás veces con traballos de escasos folgos e curtas miras.

A estas dúas categorías engadimos unha terceira constituída por algunhas fontes impresas (cfr. 4.3). Non se trata certamente dun repertorio exhaustivo nin é esta a súa pretensión. Entre outras razóns porque non sería factible, pois a delimitación do universo de fontes depende de cada problema de investigación, e a necesidade de analizar a educación -como calquera outro obxecto histórico- no contexto onde se insire fai que debamos recorrer a materiais moi diversos para construímos os nosos discursos. Ofrecense, simplemente, algúns materiais impresos que tratan sobre aspectos especificamente educativos, co propósito de evidenciar a existencia dunha certa tradición pedagóxica en Galicia e de facilitar o camiño aos investigadores interesados en traballar neste campo.

Entre as fontes incluímos tamén o que podemos denominar a “memoria da educación”. Ou o que é o mesmo, testemuños de diversas persoas sobre o tipo de educación que experimentaron. Nalgúns casos son escritos autobiográficos -sirva como exemplo o número de Grial sobre a *Infancia recordada*- e noutros entrevistas -como a realizada por Amancio Liñares a Avelino Pousa- ou recreacións literarias -*Aventuras de Alberte Quiñoi*-. Trátase de escritos que ademais de fornecernos unha visión do pasado poden ser utilizados como fontes polos historiadores.

Destes tres repertorios, o máis completo é sen dúbida o primeiro, se ben non pretende esgotar as referencias bibliográficas existentes. Para a súa elaboración utilizouse a información dispoñible dos autores deste artigo, e fíxose unha revisión das revistas en que se publica máis a miúdo este tipo de traballos²¹, dos libros de actas de congresos, nomeadamente os referidos á temática que nos ocupa, e dos fondos das editoriais galegas e dalgunhas españolas.

No listado que presentamos aparecen unicamente os traballos referidos a Galicia, aínda que convén deixar constancia da existencia entre nós de historiadores da educación cunha obra centrada maioritariamente no ámbito español ou europeo. Este é especialmente o caso de Herminio Barreiro Rodríguez, que ten traballado sobre a figura e Lorenzo Luzuriaga e o seu tempo, a Ilustración e a Revolución francesa, e de Uxío Otero Urtaza, que dedicou unha boa parte dos seus esforzos a estudar a traxectoria de Manuel Bartolomé Cossío. Aínda que en menor medida, esta circunstancia tamén se dá noutros autores.

Non se inclúen as investigacións non publicadas, por máis que existen unhas vinte e cinco memorias de licenciatura sobre a historia da educación en Galicia, realizadas nas universidades de Madrid, Barcelona, Salamanca e Santiago dende finais dos anos cincuenta²².

²¹ Dado que ata datas ben recentes non existía en Galicia unha revista específica de historia da educación, nin tampouco no conxunto de España, os traballos apareceron en publicacións moi diversas, entre as que foron consultadas as seguintes: *Adaxe*, *Agalia*, *Anuario Brigantino*, *Boletín Auriense*, *Boletín de la Comisión de Monumentos de la Provincia de Lugo*, *Boletín de la Comisión de Monumentos de la Provincia de Orense*, *Boletín de la Real Academia Gallega*, *Boletín de la Sociedad Española de Historia de la Educación*, *Boletín de la Universidad de Santiago de Compostela*, *Bordón*, *Cátedra. Estudios Eumeses*, *Compostellanum*, *Cuadernos de Estudios Gallegos*, *Cuadernos de Pedagogía*, *Encrucillada*, *O Ensino*, *Galicia Diplomática*, *Gran Enciclopedia Gallega*, *Grial*, *Hispania Sacra*, *Historia de la Educación*, *Revista Interuniversitaria*, *Liceo Franciscano*, *Minius*, *El Museo de Pontevedra*, *Obradoiro de Historia Moderna*, *Revista Galega de Educación*, *Revista Galega do Ensino* e *Sarmiento*. *Anuario Galego de Historia da Educación*.

²² Ofrecemos a temática, autor, universidade e data destes traballos: P. Sarmiento (Alonso Arnaiz, Madrid, 1954); Concepción Arenal (Lahita Ruiz, Madrid, 1957); P. Feijoo (Cortázar Paz e García Vellve, Madrid, 1961); P. Sarmiento (Boix Baraut, Barcelona, 1962); o ensino en Santiago no século XVIII (Tomé Rocha, Santiago, 1963); os estudos eclesiaísticos na Archidócese Compostelá (Iglesias Pérez, Salamanca, 1965);

Tampouco están publicadas a tese de doutoramento de Mercedes Suárez Pazos, que trata sobre o Sexenio revolucionario, e a de Jurjo Torres Santomé acerca da Sociedade Económica de Amigos do País de Santiago de Compostela, profesores ambos que encamiñaron posteriormente as súas investigacións cara o eido da didáctica.

Ademais de seren especificamente histórico-educativas, referírense a Galicia e estaren publicadas, as investigacións analizadas tratan sobre o período comprendido entre 1750 e 2000. Escollemos este período debido a que a produción bibliográfica ven prestando unha especial atención aos tempos contemporáneos, por máis que dispoñamos de achegas importantes e outras en curso de realización para tempos anteriores²³. E partimos aproximadamente de 1750 atendendo ás reformas de influencia ilustrada que por estas datas se introducen na Universidade de Santiago, a nosa institución escolar máis consolidada e representativa, e á importancia que empeza a adquirir daquela a reflexión pedagóxica. De todas formas, para a segunda metade do XVIII recolleranse máis que nada os estudos sobre as innovacións que introduce a Ilustración, excluíndose os referidos a prácticas educativas que seguían a ser expresión do Antigo Réxime.

Empezaremos considerando a cronoloxía de publicación dos traballos, o que nos permite apreciar que no século XIX a investigación histórico-educativa sobre Galicia era moi escasa, pois só se rexistran cinco achegas, que se inician coa obra de Lorenzo G. Quintero y Morado (1869). Esta precaria situación manterase ao longo do primeiro cuarto do século XX, dado que dende 1900 ata 1924 só aparecen dúas máis. Entre 1924 e 1933 podemos

Emilia Pardo Bazán (Domínguez de la Rúa, Madrid, 1971); o ensino primario en Santiago no século XIX (Armas Castro, Santiago, 1973); Joaquín de Avendaño (Alberte Castiñeiras, Madrid, 1973); P. Feijoo (Hevia Ruiz, Salamanca, 1973); Emilia Pardo Bazán (Díaz Chao, Salamanca, 1973); a Ilustración na Universidade de Santiago de Compostela (Barreiro Fernández, Santiago, 1974); Eduardo Vincenti (Martín Rodríguez, Madrid, 1974); o ensino secundario en Lugo no século XIX (Iglesia Mingote, Salamanca, 1975); presenza de Freinet en Galicia (Costa Rico, Salamanca, 1975); a creación de escolas de emigrantes en Galicia (Lamela Vilariño, Madrid, 1975); a Universidade de Santiago de Compostela no período isabelino (Varela González, Santiago, 1977); o Seminario de Santiago no século XIX (Rodríguez Martínez, Santiago, 1979); o ensino na provincia de Tui segundo o catastro de Ensenada (Pereira Domínguez, Madrid, 1979); a Universidade de Santiago de Compostela durante o Sexenio (Portabales Vázquez, Santiago, 1982); o ensino primario na Coruña no período isabelino (Vázquez Ramil, Santiago, 1983); a Xeración Nós e a educación (Domínguez Penelas, Madrid, 1983); a prensa de Vigo e a educación entre 1927 e 1936 (Romero Quintana, Santiago, 1984); a dotación de material e mobiliario das escolas primarias en Santiago de Compostela nos tempos da Restauración (López Caballero, Santiago, 1986); e María Barbeito (Molares Cabana, Santiago, 1987). Non se inclúen na relación os traballos que non versan sobre Galicia, dado o obxecto deste artigo.

²³ Referímonos aos traballos de Barreiro Fernández (1991a) e de Costa Rico. Este último está preparando na actualidade un extenso texto sobre o conxunto da historia educativa de Galicia entre o século V e o XX, tendo ofrecido algúns adiantos en *Historia do ensino no Reino de Galiza (Anos 414-1483)*, Santiago, Tórculo Edicións, 1995, e "Educación e cultura literaria en Galiza (414-1483)", *Sarmiento. Anuario Galego de Historia da Educación*, nº 4, 2000, páx. 153-200.

contabilizar trece unidades bibliográficas, das que oito foron publicadas en revistas culturais e versan sobre determinadas institucións, como a Universidade de Santiago e algúns colexios privados de carácter relixioso, que se analizan dende unha perspectiva positivista, como correspondía aos esquemas historiográficos da época. Na seguinte década (1934-1943) non se publica nada e entre 1944 e 1980 só aparecen 33 unidades, menos dunha por ano, que polo xeral prolongan o enfoque dominante na década dos vinte (Cadro 1).

Cadro 1. Formato e data de publicación da produción bibliográfica

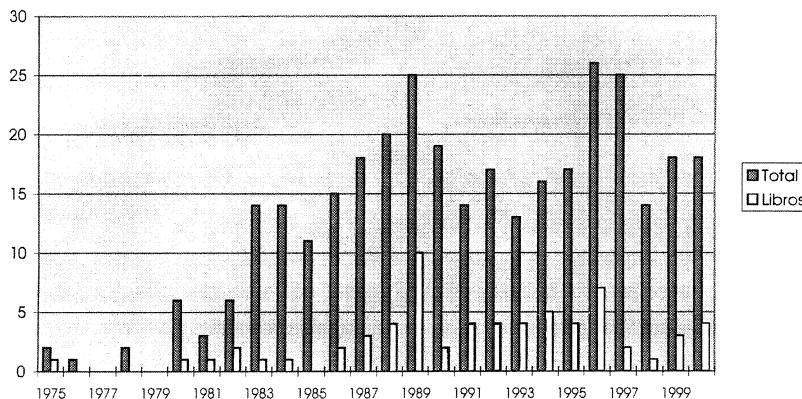
Formato	Data de publicación				Total	%
	1857-1899	1900-1936	1937-1979	1980-2001		
Libros	2	7	12	67	88	22,56
Capítulos en libros	-	-	3	55	58	14,87
Traballos en libros de actas	-	-	1	51	52	13,33
Artigos en revistas	3	8	17	164	192	49,23
Total	5	15	33	337	390	
%	1,28	3,85	8,46	86,41		

Será nos anos oitenta cando o panorama empece a mudar. En efecto, entre 1980 e o 2001 prodúcense 337 achegas, algo máis do 86% de todas as rexistradas, cunha media de 15 por ano, é dicir, tantas como a suma das que aparecen dende 1900 a 1936. O gráfico adxunto permite apreciar con máis precisión esta evolución e o carácter sostido da produción²⁴. A principios dos anos oitenta o incremento é aínda feble, pero en 1983 acádate a cifra de 14 unidades, da que só se baixará en 1985 (11) e 1993 (13). As cifras coñecen os seus máximos cumios en 1996 (26) e 1989 e 1997 (25).

Podemos afirmar, xa que logo, que nos últimos vinte anos estamos asistindo aos inicios da configuración dun novo sector de coñecemento dentro da historiografía galega, con progresiva identidade e conciencia de si mesmo. As razóns que posibilitan a súa emerxencia son basicamente dúas: dunha parte, a implantación na década de 1970 dos estudos de Pedagogía na Universidade de Santiago, así como nos Colexios Universitarios da Coruña e Ourense, que incorporarán a historia da educación nos seus planos docentes e proxectos de investigación; e doutra, a preocupación existente nestes mesmos anos pola construción dunha historia específica de Galicia, por considerala un elemento fundamental na definición da identidade galega. Unha e outra circunstancia fan posible o desenvolvemento de investigacións e a multiplicación de publicacións histórico-educativas sobre a nosa realidade.

²⁴ Non se inclúe neste gráfico a produción do ano 2001, pois tendo en conta a data en que se redactou este artigo o rexistro que da mesma se fai é necesariamente incompleto.

Evolución da produción bibliográfica (1975-2000)



En relación co formato das publicacións, aproximadamente a metade apareceron en revistas galegas de carácter pedagóxico, histórico e cultural en xeral, así como nalgunhas españolas, entre as que debemos salientar *Historia de la Educación. Revista Interuniversitaria*, editada pola Universidade de Salamanca²⁵. Dende 1997 contamos en Galicia cunha revista específica²⁶, esta que o lector ou lectora teñen nas súas mans, o que constitúe un claro sintoma da identidade á que aludiamos antes, pois, como se ten dito, a existencia de publicacións periódicas específicas é un claro indicador da autonomía dun campo de coñecemento²⁷. Tamén é importante o número de libros publicados, que representan case o 23% da produción, ao que se suma outro 13,33% consistente en capítulos de libros. Por último, os traballos publicados en libros de actas de congresos e encontros diversos supoñen aproximadamente o 15%, se ben é esta unha modalidade que se restrinxen aos últimos vinte anos, coincidindo coa multiplicación deste tipo de eventos.

Este conxunto de traballos son obra de 167 autores, dos que 126, é dicir, o 75%, só publicaron un, 18 dous, 17 entre tres e nove e 6 máis de vinte cada un deles. Os seis máis prolíficos teñen en común a súa condición de pedagogos (Benso Calvo, Cid Fernández, Costa Rico Gabriel, Peña Saavedra e Porto Ucha), e máis especificamente de docentes e investigadores no

²⁵ Cfr. a nota 21.

²⁶ Queremos aproveitar a ocasión para deixar constancia do coidadoso e acertado traballo que ven realizando na publicación de *Sarmiento* o seu secretario, o profesor José Luis Iglesias Salvado.

²⁷ Marie-Madeleine Compère, *L'Histoire de l'Éducation en Europe. Essai comparatif sur la façon dont elle s'écrit*, Berlín-París, Peter Lang-INRP, 1995, páx. 62.

campo da historia da educación nas tres Universidades galegas. Pero interesa subliñar que dende outros ámbitos, e nomeadamente o da historia, se teñen feito importantes contribucións. A autoría dos traballos é individual en 359 casos e colectiva nos 31 restantes.

Diferenciando por sexos, 132 son autores e 35 autoras, observándose tamén aquí o des-nivel doutros campos de investigación. Con todo, a partir da década dos oitenta prodúcese unha crecente presenza das mulleres.

Tres de cada catro traballos foron publicados en Galicia. Os que apareceron fóra das nosas fronteiras fixérono sobre todo en libros de actas de congresos, especialmente os organizados pola Sociedade Española de Historia da Educación, libros colectivos e publicacións periódicas. No que respecta ao idioma, 186 unidades bibliográficas están redactadas en galego, que aumentou notablemente a súa presenza nos últimos anos, 201 en castelán e 3 en francés.

En relación co tempo histórico estudado -lémbrese que só consideramos nesta ocasión os traballos que tratan dende mediados do XVIII en adiante-, diferenciamos seis períodos, a delimitación dos cales obedece a criterios lexislativos e socio-políticos: un primeiro que podemos identificar aproximadamente coa Ilustración (1750-1812), o comprendido entre o Informe Quintana e a Lei Moyano (1813-1857), a segunda metade do XIX (1858-1900), o primeiro tercio do XX (1901-1936), o franquismo (1937-1975) e a restauración democrática.

Como pode apreciarse (Cadro 2), o 30% da produción concéntrase no primeiro tercio do século XX. Se a esta porcentaxe lle sumamos a das obras que versan sobre a segunda metade do XIX, resulta que a metade trata sobre o tempo comprendido entre a Lei Moyano e a II República, anos especialmente dinámicos, tanto no referente á definición e desenvolvemento do sistema escolar como ao pensamento pedagóxico. O seguinte período en orde de importancia é a Ilustración (11,54%), seguido da primeira metade do XIX (8,46%). Pola contra, os tempos máis próximos, franquismo e democracia, con algo menos dun 4% cada un, foron moito menos estudados. A relativa proximidade destes anos, unida a outros elementos de carácter subxectivo, poderían explicar esta circunstancia. Existe, a maiores, un 23% de unidades bibliográficas que non encaixan en ningunha das categorías temporais establecidas, ben porque ofrezan unha visión xeral da contemporaneidade, ben porque afecten a dous ou máis períodos.

Para clasificar a temática estudada, construímos as categorías que se reproducen no Cadro 2. Trátase dunha clasificación exhaustiva, pois permite incluír a totalidade da produción, e pensamos que suficientemente específica, dado que reflicte a súa diversidade. Pero debemos recoñecer que a miúdo non é doado decidir sobre a inclusión dunha determinada obra nunha ou noutra categoría, pois estas non son mutuamente excluíntes. Cando xurdiron

este tipo de dúbidas, escolleuse aquela que ao noso entender mellor lle acae á perspectiva dominante nesa investigación.

A temática máis traballada é, con moito, a relativa ao sistema de ensino nos seus diversos niveis e modalidades (45,64%), seguida do pensamento pedagóxico (25,90%). O predominio do sistema de ensino é sostido, pois mantense en todos os períodos agás no primeiro tercio do XX, en que corresponde ao pensamento pedagóxico. O resto das categorías acadan porcentaxes moi inferiores, normalmente por debaixo do 5% (Cadro 2).

O feito de que case a metade das investigacións traten sobre a realidade escolar posiblemente se deba a que, como xa dixemos, a historiografía educativa galega inicia a súa constitución como tal a principios dos anos oitenta, coincidindo coa implantación en España, polo menos no eido educativo, do modelo da historia social, caracterizado precisamente por dar prioridade ao estudo das prácticas e por un relativo esquecemento do mundo das ideas, dominante na historiografía tradicional.

Cadro 2. Clasificación da produción bibliográfica por temas e períodos

Temas	Período						Máis dun período	Total	%
	1750-1812	1813-1856	1857-1900	1901-1936	1937-1975	≥1976			
Pensamento pedagóxico	16	5	18	46	3	5	8	101	25,90
Correntes	3		10	22	1	5	5	46	11,79
Autores	13	5	8	24	2		3	55	14,10
Política educativa		1	4	7	1		3	16	4,10
Sistema de ensino	20	22	37	39	9	8	43	178	45,64
Primario e infantil	2	3	6	3	6	2	4	26	6,67
Secundario	1	6	5	1			6	19	4,87
Técnico, profesional e artístico	4	1	5	1			3	14	3,59
Formación do profesorado		3	3	1	1	1	2	11	2,82
Seminarios e centros de formac. relix.		2	5				4	11	2,82
Ensin privado		2	2	2	1		2	9	2,31
Universidade	12	5	1	3	1	3	17	42	10,77
Educación das mulleres	1		6	2		2	1	12	3,08
Emigración e escolarización			4	26			4	34	8,72
Acceso e usos da cultura escrita	8	3	2	2	0	0	4	19	4,87
Alfabetización	2		2	1			3	8	2,05
Bibliotecas	6	3		1			1	11	2,82
Profesión docente		1	2	5	2		4	14	3,59
O currículo non universitario		1	10	5			6	22	5,64
Educación popular e extensión cultural	1		4	9		1	4	19	4,87
Estudios xerais				3			11	14	3,59
Historiografía e metodoloxía							7	7	1,79
Total	45	33	77	116	15	14	90	390	
%	11,54	8,46	19,74	29,74	3,85	3,59	23,08		

Nunha aproximación máis polo miúdo, podemos diferenciar varios apartados dentro do sistema de ensino. O nivel máis estudado é o universitario, que absorbe case un 11% da produción, e que domina sobre todo no primeiro período e nos estudos de longa duración (Barreiro Fernández, Cabeza de León e Fernández Villamil, Díaz y Díaz, Martínez Rodríguez, Pedret Casado, Pérez Bustamante e González García, Sisto, Varela²⁸). De seguido sitúanse os estudos sobre as repercusións escolares da emigración (8,72%), centradas no primeiro tercio do século XX, que foi cando se creou a maior parte dos centros escolares promovidos polos nosos emigrantes, ben fose a título individual, ben mancomunada-

²⁸ Os autores que figuran entre paréntese, tanto neste caso como nos seguintes, son algúns dos que máis se teñen ocupado de cada categoría temática. Os títulos dos seus traballos poden verse no apartado 4.1.

damente (Magariños, Malheiro Gutiérrez, Peña Saavedra, Pereira). A terceira posición corresponde ao ensino primario e infantil (6,67%), temática abordada en todos os períodos e particularmente no que segue á Lei Moyano (Costa Rico, Gabriel, Suárez Pazos). Con algo menos do 5% figura o ensino secundario, onde se ten dado prioridade á constitución dos institutos provinciais a mediados do XIX e ao seu desenvolvemento na segunda metade deste século (Benso Calvo, Fariña Casaldarnos, Fortes, Meijide Pardo, Otero Urtaza). O resto das categorías sitúanse arredor do 3%: ensino técnico, profesional e artístico, con especial referencia á Ilustración e á segunda metade do XIX (Meijide Pardo, Sánchez Rodríguez de Castro, Sousa e Pereira); formación do profesorado e Escolas Normais (Porto Ucha); seminarios e centros de formación relixiosa, onde predomina o século XIX, o mesmo que na categoría anterior (García Cortés); ensino privado a cargo das ordes relixiosas, nomeadamente os xesuítas (Rivera Vázquez); e educación das mulleres, temática que se refire maiormente á segunda metade do XIX (Benso Calvo, Gabriel, Suárez Pazos).

Neste tipo de investigacións, poderíamos diferenciar entre as centradas nunha determinada institución, realizadas a miúdo co gallo dalgunha conmemoración, nas que adoita predominar un enfoque tradicional, e as que abranguen un nivel educativo no seu conxunto, parcialmente inspiradas nos últimos anos polo modelo da historia social. Esta diferenza de amplitude, e ás veces tamén de enfoque, non afectaba ata hai poucos anos ao ensino universitario, dado que, como é ben sabido, Universidade en Galicia só había unha.

No pensamento pedagóxico diferenciamos dúas categorías, segundo as investigacións versen sobre autores ou correntes, sendo as primeiras (14,10%) lixeiramente superiores ás segundas (11,79%). Aínda que cobren todos os períodos, fan especial fincapé no primeiro tercio do século XX, coincidindo cunha fase de numerosas propostas innovadoras e reformistas no eido educativo, tanto de carácter individual como colectivo, na segunda metade do XIX e na Ilustración, onde o protagonismo corresponde aos autores. Entre as correntes de pensamento, cabe salientar, ademais do movemento ilustrado (Fraga Vázquez), o evolucionismo (Barreiro Fernández), o institucionalismo (Porto Ucha), o socialismo (Costa Rico), o laicismo (Cid Fernández, Valín Fernández), a Escola Nova (Costa Rico) e o galeguismo (Capelán Rey, Rivas Barrós). Entre os autores, algúns dos máis estudados son Sarmiento, Feijoo, Concepción Arenal e Xoán Vicente Viqueira (Casás Fernández, López Peláez, Sánchez Cantón, Salgado Toimil).

Inmediatamente despois do sistema escolar e o pensamento pedagóxico, pero a unha gran distancia, aparecen os estudos sobre o currículo non universitario (5,64%). Esta temática, ademais de estar presente en varios estudos acerca do sistema escolar, foi obxecto de atención específica nalgunhas publicacións que tratan das metodoloxías e materiais didácticos, os contidos ou os libros de texto, referidas particularmente á segunda metade do XIX (Benso Calvo, Bugallo, Fraga Vázquez, Gabriel).

O acceso e usos da cultura escrita constitúe o principal centro de atención do 4,87% dos traballos, incluíndose aquí tanto os referidos ao proceso de alfabetización como á análise dos fondos e utilización das bibliotecas. Algúns dos seus autores teñen unha formación académica histórica, e nese caso adoitan centrarse no Antigo Réxime (Gelabert, Rey Castelao, Sanz González), e outros pedagóxica, orientando estes os seus esforzos cara a contemporaneidade (Gabriel).

A mesma porcentaxe que a categoría anterior rexistra a de educación popular e extensión cultural, pois se ben a investigación está nucleada arredor da educación formal e da reflexión que suscita, existen varios traballos que se ocupan de aspectos non formais: as universidades populares (Capelán Rey), as Misións Pedagóxicas promovidas pola II República (Otero Urtaza), as colonias escolares (Cid Fernández, Pereira Domínguez), etc.

Dentro da política educativa (4,10%) inclúense os traballos que tratan sobre a lexislación e administración escolar, pero tamén os discursos sobre a educación cun marcado carácter político, que non sempre resulta doado discriminar das ideoloxías escolares, adscritas ás correntes na categoría xeral dedicada ao pensamento pedagóxico. Entre os cultivadores destes temas podemos citar a Prado Gómez, Cid Fernández, Barreiro Rodríguez e Costa Rico.

Sobre a profesión docente, referida máis que nada ao profesorado de ensino primario, e sen considerarmos a súa formación inicial, rexistrada dentro do sistema de ensino, contamos con diversas investigacións (3,59%) que dan conta do seu status socio-económico, vida societaria, proxección social, conflictividade profesional e publicacións, entre outros aspectos (Cid Fernández, Costa Rico).

Na categoría de estudos xerais incluímos aqueles que non se corresponden con ningunha das anteriores (3,59%). Trátase de estudos sobre o conxunto do sistema de ensino, con abundantes referencias ao pensamento e política escolar e mesmo a instancias e procesos de educación non formal (Barreiro Fernández), historias xerais da pedagogía, seguindo o esquema usual neste tipo de textos (López García, Otero Espasandín), investigacións sobre a historia dunha determinada localidade (Lanza) ou dun determinado aspecto, como a cultura científica (Díaz-Fierros Viqueira).

Por último, as reflexións de carácter historiográfico e metodolóxico son escasas, pois redúcense a sete. Algunhas refírense ao conxunto da historiografía educativa (Costa Rico, Porto Ucha) e outras son máis específicas, pois restrínxense a unha determinada parcela: o estado da cuestión das investigacións sobre emigración e educación (Peña Saavedra) ou a alfabetización no Antigo Réxime (Rey Castelao). As publicacións de carácter metodolóxico tratan sobre as posibilidades que ofrecen certas fontes (Peña Saavedra) ou ben suxiren liñas e enfoques de investigación (Barreiro Rodríguez).

Este é o panorama actual que ofrecen as investigacións publicadas. En determinados períodos, como o comprendido entre a Lei Moyano e a II República, existe unha importante bibliografía, pero noutros, como os inicios do liberalismo e o franquismo, resta case todo por facer. O ensino universitario e primario están bastante ben estudados, como tamén as repercusións escolares da emigración, pero o secundario e profesional estano moito menos e de forma máis localizada, malia os esforzos realizados nos últimos anos. Algunhas correntes ideolóxicas (galeguismo, institucionalismo) foron obxecto de diversas investigacións, ao tempo que outras mereceron moita menos atención (socialismo, conservadurismo). Certas temáticas introducidas pola historia social da educación, como a alfabetización e usos da cultura escrita, as cuestións de xénero ou o currículo están presentes na nosa historiografía, pero aínda en moi escasa medida. E no eido da educación non formal o campo sigue estando practicamente virxe.

Cómpre, xa que logo, cubrir os baleiros existentes e retomar dende novas perspectivas temáticas xa traballadas. E facelo ademais adoptando os enfoques metodolóxicos propostos pola historia social, enriquecidos coas aportacións que se poidan facer dende esa historia cultural da educación que se empeza a albiscar.

3. Fontes e arquivos

A construción da historia baséase na análise e interpretación de fontes, e aínda que a súa tipoloxía inclúe diversas categorías, as escritas seguen a ter un indubidable protagonismo, ben sexan impresas -sobre as que ofrecemos unha pequena mostra no apartado 4.3-, ben manuscritas. Da súa conservación, organización e custodia encárganse as bibliotecas e os arquivos -os "celeiros da historia", segundo se ten dito en afortunada expresión.

No tocante á historia da educación, os centros en que se conservan materiais de interese son de moi diversa índole, e están situados tanto en Galicia como fóra dela, debido á carencia de autonomía de Galicia ao longo da maior parte da súa historia e ao carácter centralizador da política arquivística española. De seguido ofrecemos unha relación de arquivos e bibliotecas de interese para o historiador da educación, sen afán de exhaustividade, se ben entendemos que quedan sinalados os máis importantes. As observacións que se fan sobre os seus fondos non teñen máis que un carácter exemplificativo. O investigador deberá recorrer en cada caso aos instrumentos de consulta de que dispoñan tales centros.

Archivo Histórico Nacional (Madrid)

Entre os seus fondos documentais relativos á España Moderna, en particular os referidos á Igrexa e ao clero, é probable que haxa documentación educativa de interese, aínda que no

presente só se ten coñecemento da referida ás Escolas de Gramática para mediados do século XVIII.

Archivo General de la Administración (Alcalá de Henares)

Archivo Central del Ministerio de Educación

Ao recollese nel fondos de toda a Administración Pública española dende o século XIX, existe no mesmo un importante volume de información. Malia a documentación perdida hai varias décadas por mor dun incendio, consérvanse, con interese para Galicia, documentos como expedientes persoais de inspectores, profesores de Instituto e Escolas Normais, datos sobre a ensinanza privada dende 1845, dos colexios das ordes relixiosas dende 1838, de construción de escolas e centros de ensino dende 1880, da ensinanza secundaria oficial dende mediados do século XIX, e tamén expedientes de títulos de mestres e mestras dende 1922, libros de texto de ensinanza secundaria, datos de fundacións escolares, sobre o Colexio de Xordomudos de Santiago dende 1886, as Escolas de Artes e Oficios, as Escolas de Náutica da Coruña e de Ferrol a mediados do século XIX, amén doutros sobre as Escolas Normais. Os seus fondos inclúen expedientes persoais de docentes públicos, datos de oposicións e concursos, sobre as Escolas de Comercio, colonias e cantinas escolares a partir de 1927, as Xuntas Provinciais de Instrucción Pública e outros sectores e asuntos, con maior abundancia para as primeiras décadas do século XX.

Archivo General de Simancas

Contén informacións censatarías e catastrais da Coroa de Castela durante o século XVIII, entre as que hai datos de carácter educativo relativos a Galicia. Existen tamén alí expedientes de visita á Universidade de Santiago, como é o caso da visita de Portocarrero de 1577, actualmente transcrito e editado, ou as actas do Claustro Compostelán durante o século XVI. Quizais conteña outros datos interesantes, por máis que de momento non se teña un coñecemento apropiado de todos os seus fondos.

Real Academia de la Historia (Madrid)

O seu maior interese radica no fondo de *Temporalidades*, rico para o estudo dos colexios xesuítas. Existen tamén documentos sobre notables intelectuais galegos.

Biblioteca Nacional (Madrid)

Alén do seu xeral interese como institución depositaria do patrimonio editorial español, para o que nos ocupa cómpre salientar que están aquí un bo número de obras didácticas e educativas de autoría galega, sendo ás veces o único lugar en que se conservan.

Hemeroteca Nacional/Hemeroteca Municipal de Madrid

A Hemeroteca Nacional contén fundamentalmente prensa do período franquista, aínda que para esta época as propias hemerotecas dos xornais galegos poden contribuír a resolver as demandas informativas. A Hemeroteca Municipal é un lugar moi relevante, por canto que diversos títulos de prensa profesional do maxisterio de Galicia e de prensa obreira galega, de interese para a nosa historia educativa, só aquí se localizan.

Centro nacional de conservación y microfilmación documental y bibliográfica

Dispón dun moi extenso volume de obras microfilmadas, relativas aos séculos XVI-XVIII, se ben o seu interese específico para o noso caso é reducido.

Outros centros existentes en Madrid

Polo seu interese bibliográfico podemos anotar o Gabinete de Documentación, Biblioteca e Arquivo do MEC, as Bibliotecas das Facultades de Filoxía e de Educación da Universidade Complutense, e a que foi Biblioteca do Museo Pedagógico Nacional.

Arquivo do Reino de Galicia (A Coruña)

Os seus fondos sobre a Galicia do Antigo Réxime se cadra conteñen informacións acerca da educación, aínda que diversas catas só fixeron aflorar a súa riqueza documental para mediados do século XVIII. A importancia medra para o período que media entre os anos 30 do século XIX e os 20 do século XX. Aquí están con ampla continuidade os libros de actas da Xunta Provincial de Instrucción Pública da provincia da Coruña, os libros de correspondencia, diversos rexistros de títulos de mestres, cos seus nomes, escalafóns e nóminas, sempre con respecto á provincia da Coruña, así como outros datos varios relativos á provincia de Pontevedra. Posúe ademais boas coleccións da *Gaceta de Madrid* e do *Boletín Oficial do Ministerio de Instrucción Pública*.

Arquivo Histórico da Universidade de Santiago

Xunto aos importantes fondos relativos á historia institucional da Universidade de Santiago, posúe un notable interese para a historia da ensinanza pública e privada, primaria e secundaria de toda Galicia a partir de mediados do século XIX e ata a década de 1920. Informes e datos emanados do Rectorado, a Inspección e as Xuntas Provinciais, rexistros de títulos, antecedentes e expedientes de mestres e mestras, abondosa información sobre as iniciativas privadas, oposicións a escolas, Institutos de Bacharelato e Escolas de Maxisterio, entre outros documentos de indubidable interese.

Biblioteca Universitaria de Santiago

Moi importante tanto polo conxunto de fontes primarias editadas que conserva -obras básicas da cultura europea, sección de libros en galego e sobre Galicia- como pola súa sección de hemeroteca, cos fondos da prensa compostelá e unha parte microfilmada das máis importantes cabeceiras galegas -a consulta das cales se pode completar nas hemerotecas dos propios xornais-, sen esquecermonos dos extraordinarios fondos da Biblioteca América, das coleccións de revistas e da súa notable, se ben reducida, sección de manuscritos, que contén, entre outros, textos filosóficos en latín usados en varios mosteiros galegos durante o Antigo Réxime.

Fundación Penzol (Vigo), Biblioteca da Real Academia Galega (A Coruña), Biblioteca do Instituto de Estudos Galegos P. Sarmiento (Santiago), Biblioteca e Hemeroteca do Museo de Pontevedra

A riqueza documental de obras e publicacións periódicas relativas a Galicia, xunto á súa dimensión arquivística, fan destes centros espazos moi valiosos para a construción da historia contemporánea da educación e da cultura de Galicia.

Arquivos Históricos Provinciais de Lugo, Ourense e Pontevedra

Todos posúen considerables fondos xerais a partir do século XVI, aínda que o feito de non estaren explotados para o noso caso, agás nalgunha medida o de Pontevedra, impídenos facer precisións ao respecto.

Bibliotecas públicas provinciais

Todas contemplan seccións de obras e publicacións pedagóxicas dende os inicios do século XX, de moi distinto valor e dimensión.

Biblioteca e Arquivo do Real Consulado do Mar da Coruña e Biblioteca do Arsenal de Ferrol

Son centros valiosos para achegarse ás pegadas da ilustración en Galicia e á presenza da cultura científica e técnica. Os seus fondos, sobre todo no caso do Consulado, teñen sido xa explotados.

Arquivos Municipais de Galicia

Polo xeral, con excepción dos arquivos municipais situados nas capitais e vilas con moi consolidado estatuto histórico (Tui, Baiona, Viveiro...), o seu alcance temporal arranca de mediados do século XIX, resultando, en todo caso, de interese para calas microhistóricas. O seu emprego ten sido aínda reducido.

Arquivos Catedralicios das dioceses de Galicia

O seu interese para a historia da educación en Galicia é aínda mal coñecido. É presumible o seu relevo con respecto ás actividades educativas desenvolvidas nas respectivas catedrais e polas ordes monásticas e conventuais presentes en cada diocese. Neste sentido hai que prestar tamén atención aos propios fondos daqueles institutos relixiosos que os conservan, sexa en Galicia ou mesmo no exterior: Salamanca, Valladolid, ou Roma, son puntos que non se deben perder de vista a este respecto.

Arquivos parroquiais e Arquivos notariais

Aínda que existe unha tendencia avanzada cara a súa concentración, nos arquivos diocesanos ou no Histórico da Universidade de Santiago, respectivamente, aludimos a eles coa consciencia de seren depósitos fundamentais para abordar estudos sobre a alfabetización e o desenvolvemento cultural na Galicia do Antigo Réxime.

Biblioteca-Arquivo dos Seminarios de Galicia

Os seus fondos históricos de obras filosóficas, teolóxicas e doutras materias, e as súas coleccións de revistas, importantes para o coñecemento das institucións educativas eclesiásticas, quizais deban ser tomadas en consideración, o mesmo que as Bibliotecas-Arquivos de Mosteiros e Conventos como os de Poio, Oseira, Samos e dos Franciscanos de Santiago, entre outros.

Bibliotecas das Escolas de Maxisterio e demais centros pedagóxicos universitarios de Galicia

Infelizmente, os fondos tradicionais das Escolas Normais están polo xeral en mal estado e son de reducido valor, presumíndose que teñan sido gravemente lesionados, coa excepción quizais dos da Escola Normal de Lugo. Aínda que polo de agora non é consultable publicamente, convén deixar constancia do fondo bibliográfico *Díaz Rozas*, instalado no Seminario de Estudos Galegos-Instituto Galego de Información (Santiago).

Delegacións Provinciais do Instituto Nacional de Estatística e Arquivos das Cámaras de Comercio, Industria e Navegación

As Delegacións Provinciais de Estatística dispoñen polo xeral dunha boa parte das publicacións estatísticas españolas dende mediados do século XIX, que son complementarias dos fondos que a este respecto existen na Biblioteca da Universidade de Santiago. Os arquivos das Cámaras, aínda por explorar, probablemente conteñan datos que permitan construír mellor a historia das institucións educativas privadas non relixiosas.

4. Repertorio bibliográfico e de fontes impresas

4.1. Bibliografía específica

- ÁLAMO, Anselmo del (1980): "Seis décadas de apostolado y actividad educacional de las Escuelas Pías en la villa de Celanova (Orense) (s. XX)", *Analecta Calasanciana*, vol. XXII, páxs. 207-272.
- ALLER ULLOA, Ramón M^a (1929): "Don José Rodríguez González (O matemático de Bermés)", *Arquivos do Seminario de Estudos Galegos III*, Santiago de Compostela, páxs. 25-96.
- ANTAS RAMOS, José Luis (2001): "De la gimnástica a la educación física: profesorado, pensamiento y conformación de un espacio educativo en el Instituto de Santiago de Compostela (1893-1923)", en *La acreditación de saberes y competencias. Perspectiva histórica* (XI Coloquio Nacional de Historia de la Educación), Oviedo, Universidad de Oviedo, páxs. 31-38.
- ARCA CALDAS, Olimpio (1993): *Mestres estradenses que fixeron escola*, Sada (A Coruña), Edicións do Castro.
- ARES FARALDO, Manuel (1990): "La Cátedra de Latinidad de Betanzos", *Anuario Brigantino*, nº 13, páxs. 55-57.
- AXEITOS, Xosé Luis (1995a): "As ideas sociais e educativas de Rafael Dieste", *Revista Galega do Ensino*, nº 8, páxs. 17-28.
- (1995b): "As Misións Pedagóxicas en Galicia. Rafael Dieste entrevistado por Gómez del Valle e J. Carballeira", *Grial*, nº 125, páxs. 49-59.
- BANDÍN HERMO, Manuel (OFM) (1928): *Los arzobispos y la Universidad de Santiago. Notas históricas*, Santiago, Sucesores de Paredes.
- BARREIRO DE V. V., Bernardo (1883): "Archivo de la Inquisición de Galicia. Apuntes sobre bibliografía y lectura prohibida de 1800 a 1819", *Galicia Diplomática*, vol. II, nº 13, páxs. 100-103; nº 14, páxs. 107-108; nº 15, páxs. 113-114; nº 16, páxs. 121-123; nº 19, páxs. 149-150.
- (1888): "Expedientes de claustros reservados celebrados en la Real Universidad de Santiago, sobre su conducta política y otros documentos", *Galicia Diplomática*, vol. III, nº 17, páxs. 134-135; nº 18, páxs. 141-143; nº 19, páxs. 148-149; nº 20, páxs. 157-159.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, Xosé Ramón (1975): "Los comienzos de la reforma del Colegio de Fonseca en 1748-51 y su incidencia en la primera reforma universitaria española", *Liceo Franciscano*, nº 82-84, páxs. 215-233.
- (1982): *Historia Contemporánea de Galicia. III Historia de la cultura gallega*, A Coruña, Ediciones Gamma.
- (1991a): *A Galicia do Antigo Réxime. Ensino, Ilustración e Política*, A Coruña, Hércules Ediciones.
- (1991b): *Galicia. Historia contemporánea. Ensino e cultura*, A Coruña, Hércules Ediciones.

- (coord.) (1998): *Historia da Universidade de Santiago de Compostela. Das orixes ao século XIX*, Santiago, Universidade de Santiago de Compostela.
- (2000): "La primera luz, un libro de lecturas de Murgía para as escolas galegas", *Revista Galega do Ensino*, nº 27, páxs. 15-35.
- , RODRÍGUEZ DÍAZ, M^a Rosaura e RUIBAL SOBRAL, Luz (1971): "El evolucionismo en Galicia en el siglo XIX. Hipótesis interpretativa del atraso de la ciencia en España en la segunda mitad del siglo XIX", *Compostellanum*, vol. XVI, páxs. 539-574.
- BARREIRO RODRÍGUEZ, Herminio (1984): "Hacia una nueva historia de la educación en Galicia. Algunas cuestiones de método", *Bordón*, nº 253, páxs. 399-403.
- (1990): "Tres mujeres normalistas. Testimonio e interpretación de una experiencia en la Escuela Normal de Pontevedra (1954-1957)", en *Mujer y Educación en España, 1868-1975* (Actas del VI Coloquio de Historia de la Educación), Santiago, Universidade de Santiago de Compostela, páxs. 36-41.
- (1995): "Concepción Arenal e o educacionismo filantrópico", en *A muller na historia de Galicia* (IX Xornadas de Historia de Galicia), Ourense, Deputación Provincial de Ourense, páxs. 95-109.
- (1997): "Pequeña historia de una escuela unitaria", *Vela Mayor. Revista de Anaya Educación*, nº 11, páxs. 23-29.
- (1999): "Presencia galega nunha publicación pedagóxica innovadora: a *Revista de Pedagogía* (1922-1936)", en *Homenaxe a Ramón Lorenzo*, Vigo, Galaxia, t. I, páxs. 533-536.
- BARRERA PEÑA, M. L. e LOPEZ PEÑA, A. (1983): *Sociología de la mujer en la Universidad: Análisis histórico-comparativo Galicia-España, 1900-1981*, Santiago, Universidade de Santiago de Compostela.
- BELTRÁN DE HEREDIA, Vicente (OP) (1934): "La teología en los seminarios de Galicia", *Boletín de la Real Academia Gallega*, t. XXI, nº 246, páxs. 130-137; nº 247, páxs. 153-163; nº 249, páxs. 202-205.
- BENSO CALVO, M^a Carmen (1983): "Escuela y sociedad en Ourense (1940-1970)", en *Escolarización y Sociedad en la España Contemporánea (1808-1970)* (Actas del II Coloquio de Historia de la Educación), Valencia, Universidad de Valencia, páxs. 565-579.
- (1989): "Escolarización e sociedade: modalidades, niveis e funcións da escolarización na sociedade ourensá franquista", en Agustín Requejo Osorio e Xosé Manuel Cid Fernandez (coords.), *Educación e sociedade en Ourense*, Sada (A Coruña), Edición do Castro, páxs. 69-112.
- (1990): "Educación y sociedad en Orense a mediados del siglo XIX. La puesta en marcha del nuevo Instituto provincial", *Historia de la Educación*, nº 9, páxs. 197-217.
- (1991a): "O ensino de elite em Ourense. Primeiros anos de vida do Liceu Provincial (1845-1857)", *Agália*, nº 27, páxs. 275-296.
- (1991b): "Descentralización y democratización de la Universidad española a partir de 1970: el caso de Orense", en *L'Université en Espagne et en Amérique Latine du*

- Moyen Age a nos jours. I. Structures et acteurs*, Tours, Publications de l'Université de Tours, páxs. 441-464.
- (1992): "El Colegio Universitario de Orense y la democratización de los Estudios Superiores en la provincia (1973-1988)", *Boletín Auriense*, t. XXII, páxs. 183-214.
- (1993): "Mujer y Universidad en Orense. La oferta universitaria y el acceso a la cultura superior (1974-1990)", en Cristina Caruncho y Purificación Mayobre (coords.), *O reto do presente. Feminismo, Ecoloxía, Pacifismo*, Ourense, Facultade de Humanidades, páxs. 22-45.
- (1994): "Los destinatarios del Bachillerato en Galicia. Estudio geográfico y social del alumnado orensano (1850-1910)", *Revista de Educación*, nº 305, páxs. 321-352.
- (1995): "La condición sociolaboral y educativa de la mujer orensana en el primer tercio del siglo XX", *Minius*, nº IV, 1995, páxs. 151-172.
- (1996a): *Muller e educación en Ourense*, Santiago, Tórculo.
- (1996b): "Tipología del trabajo femenino y educación en la Galicia interior. El análisis del caso orensano (1900-1936)", en M^a D. Ramos Palomo y M^a T. Vera Balanza (eds.), *El trabajo de las mujeres. Pasado y presente* (Actas del Congreso Internacional del Seminario de Estudios Interdisciplinarios de la Mujer), Málaga, Universidad de Málaga, t. III, páxs. 117-128.
- (1998a): "La descentralización y democratización de la Universidad después de la Ley de 1970. Consideraciones a propósito del estudio social del alumnado orensano (1973-1990)", en *La Universidad en el siglo XX (España e Iberoamérica)* (Actas del X Coloquio de Historia de la Educación), Murcia, Universidad de Murcia, páxs. 474-482.
- (1998b): "Los inicios de la crisis del bachillerato tradicional en Galicia (1900-1930)", *Historia de la Educación*, nº 17, páxs. 125-157.
- (1999): "La educación Popular en la obra de Eduardo Moreno López", *Sarmiento. Anuario Galego de Historia da Educación*, nº 3, páxs. 65-91.
- e GABRIEL, Narciso de (1986a): "El apoyo social a las reivindicaciones educativas de la Iglesia española en el Congreso Católico Nacional de Santiago (1902)", en *Iglesia y educación en España. Perspectivas históricas* (IV Coloquio de Historia de la Educación), Palma de Mallorca, Universitat de les Illes Balears, páxs. 236-246.
- e GABRIEL, Narciso de (1986b): "El debate pedagógico en el VI Congreso Católico Nacional de Santiago (1902)", en *Iglesia y educación en España. Perspectivas históricas* (IV Coloquio de Historia de la Educación), Palma de Mallorca, Universitat de les Illes Balears, páxs. 10-22.
- e NOGUEIRA BLANCO, Isabel (1990a): "La mujer en el discurso del catolicismo. Análisis de *La Región*, diario local orensano de orientación católica e información general (1921-1923)", en *Mujer y Educación en España, 1868-1975* (Actas del VI Coloquio de Historia de la Educación), Santiago, Universidade de Santiago de Compostela, páxs. 62-74.
- e NOGUEIRA BLANCO, Isabel (1990b): "Mujer y prensa agraria en Galicia. Análisis de *La Zarpa*, el diario de los agrarios gallegos (1921-1924)", en *Mujer y Educación*

- en España, 1868-1975* (Actas del VI Coloquio de Historia de la Educación), Santiago, Universidade de Santiago de Compostela, páxs. 75-86.
- e PEREIRA DOMÍNGUEZ, M^a Carmen (1992): “Aportaciones del Higienismo a la educación corporal del escolar gallego en el siglo XIX”, en *Educació. Activitats Físiques i Sport en una perspectiva històrica* (Actas del XIV Congrés Internacional de la ISCHE), Barcelona, t. I, páxs. 284-289.
- e RIVAS BARRÓS, Sabela (2000): “Los manuales utilizados en los Institutos gallegos de la segunda mitad del siglo XIX”, en M^a Nieves Gómez García e Guadalupe Trigueros Gordillo, *Los Manuales de Texto en la Enseñanza Secundaria (1812-1990)*, Sevilla, Kronos, páxs. 199-212.
- e TARRÍO FERNÁNDEZ, José Antonio (1987): *La enseñanza en Orense. Apuntes sobre la escolarización en la provincia desde la postguerra a los primeros años de la democracia*, Ourense, Alfer.
- BERMEJO, Manuel, BUGALLO, Anxela e SISTO, Rafael (1997): “V séculos de ciencia na USC”, *Boletín das Ciencias*, nº 29, páxs. 62-77.
- BLANCO AMOR, Eduardo (1984): *Padre Feijoo. Obra selecta*, Santiago, Sálvora (1^a edición en Buenos Aires, 1966).
- BORRAS LLOP, José María (1999): “*Condições dos nenos labregos en Galicia*. O informe de Rodriguez Mourelo á Comisión de Reformas Sociais (1884): discurso e realidades”, *Grial*, nº 144, páxs. 579-591.
- BREY, Gérard (1986): “L’enseignement populaire non officiel en Galice urbaine jusqu’en 1911”, en *L’enseignement primaire en Espagne et en Amérique Latine du XVIIIe siècle a nos jours. Politiques éducatives et Réalités scolaires*, Tours, Université de Tours, páxs. 195-210.
- BUGALLO RODRÍGUEZ, Anxela (1999): “O ensino da Historia Natural no Instituto de Santiago (1850-1903). Profesorado e recursos, dependencias e influencias”, *Sarmiento. Anuario Galego de Historia da Educación*, nº 3, páxs. 205-221.
- BUJÁN NÚÑEZ, José Daniel (1992): “Desamortización y bibliotecas en la provincia de Pontevedra”, *Revista de Estudos Provinciais* (Pontevedra), nº 8-9, páxs. 264-274.
- (1993): “Librerías de órdenes religiosas en la Biblioteca Universitaria de Santiago. Algunas notas sobre la librería del Colegio de Monterrey”, en *Homenaxe a Dolores Vilariño*, Santiago, Universidade de Santiago de Compostela, páxs. 253-258.
- CABADA CASTRO, Manuel (1990): “Xosé Manuel Cabada Vázquez (1901-1936), poeta, galeguista, educador. Re-presentación dun anaco da nosa propia cultura”, *Grial*, nº 105, páxs. 68-83.
- CABEZA DE LEÓN, Salvador (1919): *La Universidad de Santiago y D. Ramón de la Sagra. Notas históricas*, Santiago, Imp. de Paredes.
- (1924): “Un episodio en la vida académica de D. Domingo Fontán”, *Boletín de la Real Academia Gallega*, t. XIV, nº 162, páxs. 129-134 e nº 163, páxs. 164-170.
- e FERNÁNDEZ VILLAMIL, Enrique (1945-1947): *Historia de la Pontificia, Real e Insigne Universidad de Santiago*, Santiago, Bibliófilos Gallegos, 3 vols.

- CABEZAS GELABERT, Lino (1985): "A historia do ensino do debuxo e a formación do gusto estético", *Revista Galega do Ensino*, nº 6, páxs. 75-96.
- CAPELÁN REY, Antón (1994): *Contra a Casa da Troia*, Santiago de Compostela, Edicións Laiovento.
- (1996): *Contra a Casa da Troia (e II)*, Santiago de Compostela, Edicións Laiovento.
- (1999): "Contribucións a unha historia da Universidad Popular da Coruña", *Sarmiento. Anuario Galego de Historia da Educación*, nº 3, páxs. 25-64.
- CARIDE GÓMEZ, José Antonio (1983): "Política educativa, escolarización rural y práctica social en Galicia (1939-1970)", en *Escolarización y Sociedad en la España Contemporánea (1808-1970)* (Actas del II Coloquio de Historia de la Educación), Valencia, Universidad de Valencia, páxs. 599-616.
- CASADO BLANCO, Clotilde, ENRÍQUEZ SALIDO, M^a Rosa e VELIZ CARRIL, M^a Isabel (1997): *Instituto Xelmirez. Pasado e presente (1845-1995)*, A Coruña, Deputación Provincial da Coruña.
- CASÁS FERNÁNDEZ, Manuel (1954): *Concepción Arenal en el aspecto pedagógico*, Madrid, Librería General de Victoriano Suárez.
- CENDÓN AMARO, Aurora (1996): "A Universidade de Santiago na primeira metade do século XIX (1807-1857)", *Revista Galega do Ensino*, nº 11, páxs. 79-121.
- CHILHÓN IGLESIAS, Joám C. (1982): "A Associação de Trabalhadores do Ensino de Ourense (A.T.E.O), 1932-1936", *O Ensino*, nº 5, páxs. 39-46.
- CID FERNÁNDEZ, Xosé Manuel (1982): "Postura controvertida de A. Couceiro Freijomil ante o rexurdimento e extensión da conciencia nacionalista (1916-1936)", *Boletín Auriense*, t. XII, páxs. 275-297.
- (1983): "Aportaciones del Ayuntamiento y la Diputación de Ourense a la democratización de la enseñanza (1931-36)", en *Escolarización y Sociedad en la España Contemporánea (1808-1970)* (Actas del II Coloquio de Historia de la Educación), Valencia, Universidad de Valencia, páxs. 617-630.
- (1985): "Tres alternativas educativas para a crase obreira e artesán de Ourense no período republicán (1931-1936)", en *Materiais Pedagóxicos*, Santiago, Universidade de Santiago de Compostela, páxs. 25-30.
- (1986a): "Iglesia, sociedad y educación en el contexto de la parroquia rural gallega durante el período republicano", en *Iglesia y educación en España. Perspectivas históricas* (IV Coloquio de Historia de la Educación), Palma de Mallorca, Universitat de les Illes Balears, páxs. 90-104.
- (1986b): "El debate político en la *Escuela del Trabajo* de Orense", *Historia de la Educación*, nº 5, páxs. 415-421.
- (1987): "Colonias de verano en Galicia. Entre el pasado y el futuro", *Animació*, nº 4, páxs. 123-129.
- (1988-1990): "El crecimiento urbano y la transformación de la escuela pública en Galicia (1916-1936)", *Full Informatiu*, nº 7-8, páxs. 28-36.

- (1988a): “La Escuela Laica Neutral de Ourense en el marco de las realizaciones educativas de los emigrantes gallegos (1909-1936)”, en *Historia de las relaciones educativas entre España y América* (V Coloquio Nacional de Historia de la Educación, Sevilla, Universidad de Sevilla, páxs. 346-357.
- (1988b): “Na percura da Escola Pública Galega. A loita do maxisterio ourensán dos anos trinta”, *Revista Galega de Educación*, nº 6, páxs. 53-56.
- (1988c): “Nova educación republicana e propostas de galeguizaçom educativa en Ourense (1929-1936)”, *Agalia*, nº 15, páxs. 261-280.
- (1989a): “Educación e sociedade en Ourense na II República”, en Agustín Requejo Osorio e Xosé Manuel Cid Fernandez (coords.), *Educación e sociedade en Ourense*, Sada (A Coruña), Edicións do Castro, páxs. 37-68.
- (1989b): *Apuntes da nosa historia escolar*, Ourense, Concello de Ourense-Nova Escola Galega.
- (1989c): *Educación e ideoloxía en Ourense na II República*, Santiago, Universidade de Santiago de Compostela.
- 1989 (d): “Ensinso activo e creación dos propios materiais. O labor de tres mestres republicanos”, en *IV Xornadas do Maxisterio lucense*, Lugo, Servicio de Publicacións da Deputación Provincial de Lugo, páxs. 75-79.
- (1990): “Implicación de Couceiro Freijomil na educación e na cultura ourensana”, en *Homenaje al polígrafo eumés Don Antonio Couceiro Freijomil en el primer centenario de su nacimiento (1888-1988)*, A Coruña, Deputación Provincial da Coruña, páxs. 27-47.
- (1991): “Educación, ideoloxía e sociedade en Ourense na II República”, en Xavier Castro e Jesús de Juana (eds.), *Mentalidades colectivas e ideoloxía* (VI Xornadas de Historia de Galicia), Ourense, Servicio de Publicacións da Deputación Provincial de Ourense, páxs. 73-103.
- (1994a): “Ferrer y el laicismo escolar en Galicia”, *Educació i Historia. Revista d'història de l'educació*, nº 1, páxs. 37-40.
- (1994b): *Escola, Democracia e República. Teorías e institucións educativas en Ourense durante a II República*, Vigo, Concello de Ourense e Universidade de Vigo.
- (2000): “Manuel Luis Acuña, educador nunha xeneración de educadores”, en *Manuel Luis Acuña*, Vigo, Edicións Xerais de Galicia.
- e DAPÍA CONDE, M^ª Dolores (coords.) (2000): *Da escola rural á educación social. 25 anos de Freinet en Galicia (1973-1998)*, Vigo, Servicio de Publicacións da Universidade de Vigo.
- , DAPÍA CONDE, M^ª Dolores e FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, Reyes (1997): “Penetración da pedagogía Freinet en Galicia e Portugal”, en Xosé Manuel Cid, María D. Dapía e Reyes Fernández (coords.), *Por unha escola do pobo. No centenario de C. Freinet (1896-1996)*, Vigo, Universidade de Vigo, páxs. 51-74.
- CORES TRASMONTE, Baldomero (1989): *Ciencia e galegitude na II República*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia.

- (1997): "O mecenado educativo e os grandes constructores educativos de Galicia", *Boletín das Ciencias*, nº 30, páxs. 63-73.
- COSTA RICO, Antón (1980): "O laicismo escolar en Galicia" *Man Común*, nº 3, páxs. 26-31.
- (1981). "El laicismo escolar en Galicia", *Cuadernos de Pedagogía*, nº 73, páxs. 69-72.
- (1983a): "Instituciones para la formación de los maestros gallegos en los finales del siglo XIX", *Historia de la Educación*, nº 2 páxs. 189-198.
- (1983b): "Magisterio", *Gran Enciclopedia Gallega*, t. XX, páxs. 42-50.
- (1983c): "Rol, situación y comportamiento de los maestros rurales gallegos en los finales del siglo XIX e inicios del XX", en *Escolarización y Sociedad en la España Contemporánea (1808-1970)* (Actas del II Coloquio de Historia de la Educación), Valencia, Universidad de Valencia, páxs. 631-645.
- (1984a): "Propuestas educativas en el medio rural gallego en el primer tercio del siglo XX", en *Sisenes Jornades d'Historia de l'Educació als Països Catalans. Actas*, Lleida, páxs. 334-346.
- (1984b): "La emigración gallega y su acción cultural-educativa en sus lugares de origen", *Indianos. Monografías de Los Cuadernos del Norte*, Caja de Ahorros de Asturias, páxs. 35-44.
- (1984c): "Publicaciones pedagógicas y escolares en la historia contemporánea de Galicia", *Bordón*, nº 253, páxs. 421-435.
- (1986): "Socialismo e educación na Galicia do primeiro tercio do século XX", en Xavier Castro e Jesús de Juana (eds.), *Aspectos da realidade galega (séc. XVI ó XX)* (II Xornadas de Historia de Galicia), Ourense, Servicio de Publicacións da Deputación Provincial de Ourense, páxs. 135-164.
- (1987a): "A longa historia do sindicalismo no ensino en Galicia", *Revista Galega de Educación*, nº 5 páxs. 57-59.
- (1987b): "Da escola da palabra e da cidadanía á escola do silencio", *A Nosa Terra. Os anos despois (1936-1953). A Nosa Historia/2*, páxs. 13-19.
- (1988): "A Institución Libre de Enseñanza en Betanzos", *Anuario Brigantino*, nº 11, páxs. 61-68.
- (1989): *Escolas e Mestres. A educación en Galicia: Da Restauración á segunda República*, Santiago, Xunta de Galicia.
- (1990): "Dependencia cultural e procesos de escolarización", en ICE, *A Educación en Galicia. Informe cero. Perspectivas e problemas*, Santiago, Universidade de Santiago de Compostela, páxs. 53-64.
- (1992): "Universidade, cultura e lingua na Galicia do Antigo réxime", *Grial*, nº 114, páxs. 212-222.
- (1993): "Institucionalización de la educación y escuelas de primeras letras en la Galicia de los siglos XVI-XVIII", en *Educación y Europeísmo. De Vives a Comenio* (Actas del VII Coloquio Nacional de Historia de la Educación), Málaga, Universidad de Málaga, páxs. 255-266.

- (1993-1994): "A historia da educación en Galicia. Notas para unha revisión historiográfica", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, t. XLI, nº 106, páxs. 221-243.
- (1994a): "La educación primaria en Galicia", en Buenaventura Delgado (dir.), *Historia de la Educación en España y América*, Madrid, SM-Morata, vol. III, páxs. 463-470.
- (1994b): *A Colonia Escolar Compostelana de 1893. Primeiro centenario*, Santiago, Consorcio de Santiago.
- (1996a): "Chanzos no camiño da galeguización do ensino (1964-1996)", *Revista Galega de Educación*, nº 25, páxs. 36-47.
- (1996b): "O Movemento Cooperativo de Escola Popular Galega e a Pedagogía Freinet en Galicia", *Revista Galega de Educación*, nº 26, páxs. 33-42.
- (1996c): *A reforma da educación (1900-1936). X. V. Viqueira e a historia da Psicopedagogía en Galicia*, Sada (A Coruña), Edicións do Castro.
- (1997a): "A dimensión pedagóxica do Padre Sarmiento", en *O Padre Sarmiento e o seu tempo* (Actas do Congreso Internacional do Tricentenario de Fr. Martín Sarmiento, 1695-1995), Santiago, Consello da Cultura Galega-Universidade de Santiago de Compostela, páxs. 245-300.
- (1997b): "A renovación pedagóxica en Galicia: dimensión organizativa e perspectiva histórica (1970-1990)", en Xosé Manuel Cid, María D. Dapía e Reyes Fernández (coords.), *Por unha escola do pobo. No centenario de C. Freinet (1896-1996)*, Vigo, Universidade de Vigo, páxs. 75-87.
- (1997c): "Educación e Ilustración en Galicia", en Xosé Luis Barreiro Barreiro (ed.), *Sonos e Soños da Razón*, Santiago, Universidade de Santiago de Compostela, páxs. 101-105.
- (1997d): "El libro escolar en gallego", en Agustín Escolano (dir.), *Historia ilustrada del libro escolar en España. Del Antiguo Régimen a la Segunda República*, Madrid, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, páxs. 579-597.
- (1997e): "Purga e represión de ensinantes (1936-1940). A chegada da dictadura", *Revista Galega de Educación*, nº 28, páxs. 88-91.
- (1997f): "La historiografía educativa en Galicia", en Narciso de Gabriel e Antonio Viñao Frago (eds.), *La investigación histórico-educativa. Tendencias actuales*, Barcelona, Ronsel, páxs. 103-116.
- (1997-1998): "Historia de Galicia, educación e construción nacional", *Educació i Història*, nº 3, páxs. 88-95.
- (1998): "La biblioteca que guardaron las gaviotas. Memoria bibliográfica de dos inspectores republicanos", *Historia de la Educación*, nº 17, páxs. 445-451.
- (1999): "A Escola Normal Superior de Santiago de Compostela. Antecedentes da súa creación", *Adaxe. Revista de Estudos e Experiencias Educativas*, nº 14-15, páxs. 11-33.
- (2000): "Ignacio Ares de Parga e 'as escolas dos americanos' en Galicia", *Revista de Estudos Provinciais* (Pontevedra), nº 15, páxs. 145-156.

- e ÁLVAREZ, Isabel (1999): *A Educación en Galicia (1669-1970). Catálogo da Exposición. Libros escolares, escritos de pedagogía, prensa educativa*, Santiago, Universidade de Santiago de Compostela.
- e BARREIRO RODRÍGUEZ, Herminio (1978): “La problemática educacional”, en José Antonio Durán (coord.), *Galicia. Realidad económica y conflicto social*, A Coruña, Servicio de Publicaciones del Banco de Bilbao.
- e BRAGADO RODRÍGUEZ, Manuel (1998): “El libro escolar en gallego”, en Agustín Escolano (dir.), *Historia ilustrada del libro escolar en España. De la posguerra a la reforma educativa*, Madrid, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, páxs. 493-518.
- e GABRIEL, Narciso de (1985): “O galeguismo e o debate escolar (1853-1936)”, en *II Xornadas da Lingua Galega no Ensino*, Santiago, Xunta de Galicia, páxs. 193-212.
- e PEÑA SAAVEDRA, Vicente (1985): “Sociedades de Instrucción”, en *Gran Enciclopedia Gallega*, t. XXVIII, páxs. 215-219.
- COSTAS COSTAS, Magali (1996): “La escuela, lugar de confrontación entre laicistas y clericales en la Galicia de entre siglos (1868-1931)”, *Minius*, nº V, páxs. 103-116.
- COUCE RODRÍGUEZ e outros (2000): “La Escuela obrera de la Sociedad Española de Construcción Naval (1916-1936)”, *FerrolAnálisis*, nº 15, páxs. 36-59.
- COUSELO BOUZAS, José (1927): *Fray Rafael de Vélez y el Seminario de Santiago*, Santiago, Tip. del Seminario C. Central.
- CUESTA GUTIÉRREZ, Luisa (1929-1930): “Los orígenes de la Biblioteca Universitaria de Santiago”, *Boletín de la Universidad de Santiago de Compostela*, nº 4, páxs. 3-28.
- (1930-1931): “La Universidad gallega: su pasado, su presente y su porvenir”, *Boletín de la Universidad de Santiago de Compostela*, nº 7, páxs. 5-38 e nº 8, páxs. 3-18.
- DASAIRAS BALSA, Xerardo (1987): “García Barbón e o ensino no seu tempo”, *Revista Galega de Educación*, nº 4, páxs. 67-71.
- (1995): *D. José García Barbón e o Colexio La Salle de Verín no centenario da súa fundación (1895-1995)*, Ourense, Servicio de Publicacións da Deputación Provincial de Ourense.
- DEANHO DEANHO, Manuel (1991): “María Soriano e a educación especial em Ourense: umha planificación anticipadora do futuro, já presente”, *Agália*, nº 28, páxs. 403-422.
- DÍAZ Y DÍAZ, Manuel (coord.) (1980): *La Universidad de Santiago*, Santiago, Servicio de Publicaciones de la Universidad.
- (1996): “Onte e hoxe fronte a mañá na Universidade de Santiago”, *Revista Galega do Ensino*, nº 11, páxs. 215-238.
- DÍAZ-FIERROS VIQUEIRA, Francisco (1971): “Comenzos da Ciencia Moderna na Universidade Compostelana”, *Compostellanum*, vol. XVI, páxs. 397-423.
- (1976): “La cultura científica”, en *Los Gallegos*, Madrid, Istmo, páxs. 423-460.
- (1989): “Galicia diante da chamada científica europea”, *Grial*, nº 101, páxs. 58-72.
- DOMATO BÚA, Salvador (1988): “Noticias sobre la biblioteca pública arzobispal de Santiago de Compostela en la segunda mitad del siglo XVIII y principios del XIX”, *Compostellanum*, vol. XXXIII, páxs. 281-300.

- DOMERGUE, Lucienne (1987): "Les livres importés en Galice au XVIIIe siècle", en *De l'alphabetisation aux circuits du livre en Espagne. XVIe-XIXe siècles*, Paris, Editions du CNRS, páxs. 433-446.
- DOMÍNGUEZ GARCÍA, J. M. (1995): "A cátedra de latinidade de Pontedeume (1580-1851)", *Cátedra. Revista eumesa de estudos*, nº 2, páxs. 97-110.
- DURO PEÑA, Emilio (1960): "El Seminario Conciliar de San Francisco de Orense", *Hispania Sacra*, vol. XIII, nº 25, páxs. 97-116.
- ESTRADA CATOYRA, Félix (1931): "Purificación de todos los individuos de la Real Universidad de Santiago y demás establecimientos literarios de Galicia", *Boletín de la Real Academia Gallega*, t. XX, páxs.. 254-267.
- FARIÑA CASALDARNOS, M^o Carmen (1985): "Notas sobre la enseñanza privada y los orígenes del Instituto 'Arzobispo Gelmírez' de Santiago de Compostela, en *Materiais Pedagóxicos*, Santiago, Universidade de Santiago de Compostela, páxs. 31-37.
- (1986): "La Iglesia y la enseñanza de la Historia natural en el Instituto 'Arzobispo Gelmírez' de Santiago de Compostela (1868-1914)", en *Iglesia y educación en España. Perspectivas históricas* (IV Coloquio de Historia de la Educación), Palma de Mallorca, Universitat de les Illes Balears, páxs. 63-72.
- (1987a): "El profesorado y su situación profesional. Un estudio realizado a través del Archivo del 'Instituto Gelmírez' de Santiago", en *A Formación do Profesorado. Materiais Pedagóxicos*, Santiago, Universidade de Santiago de Compostela, páxs. 29-34.
- (1987b): "La cátedra de latinidad a través de los planes de estudio", *Historia de la Educación*, nº 6, páxs. 183-1
- (1996): *O Instituto Arcebispo Xelmírez de Santiago de Compostela. Historia documental, 1845-1857*, Santiago, Universidade de Santiago de Compostela.
- FERNANDEZ FRAGA, J. D. (1992): *Lugo, siglo XVIII. Educación e Ilustración*, Lugo, Servicio de Publicaciones de la Diputación Provincial de Lugo.
- FERNANDEZ PENEDO, Luciano (1987): *Historia viva del Instituto de Lugo*, Lugo, Servicio de Publicaciones de la Diputación Provincial de Lugo.
- FERNÁNDEZ VILLAMIL, Enrique (1944): "La preceptoría y estudios de Pontevedra a través de cuatro siglos", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, vol. I, fasc. 1, páxs. 73-123 e fasc. 2, páxs. 247-286.
- (1962): "La Ilustración y la enseñanza en Galicia. Relaciones con el Reino", en *Juntas del Reino de Galicia*, Madrid, Instituto de Estudios Políticos, t. III, páxs. 445-463.
- FERRANDO, Padre (O.F.M.) (1916): *Apuntes históricos relativos al Colegio de PP. Franciscanos de Santiago (1856-1896)*, Santiago, El Eco Franciscano.
- FIGUEROA PANISSE, Adela e FONTENLA, Xosé Luis (1985): "Un precursor da inovaçom pedagógica galega do século XVIII: o Padre Sarmiento", *O Ensino*, nº 7-11, páxs. 81-92.
- FILGUEIRA IGLESIAS DE URREA, M^a Ángeles (1972): "Lengua materna y educación en Fray Martín Sarmiento", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, t. XXVII, nº 81-82-83, páxs. 191-271.

- FILGUEIRA VALVERDE, José (1948): "Precedentes históricos del tratamiento de los menores caídos o abandonados. Aportación de Galicia", Santiago, XII Asamblea General de la Unión Nacional de Tribunales Tutelares de Menores.
- FORTES, Xosé (coord.) (1997): *O Instituto de Pontevedra (1845-1995)*, Pontevedra, Deputación Provincial de Pontevedra.
- FRAGA VÁZQUEZ, Gonzalo (1989): *El Seminario Diocesano de Lugo*, Lugo, Fundación CaixaGalicia.
- FRAGA VÁZQUEZ, Xosé A. (1992): "O ensino das ciencias naturais. A historia natural da Universidade de Santiago (1815-1919)", *Ingenium*, nº 3, páxs. 31-54.
- (1992-1993): "O Instituto de 2ª ensinanza de A Coruña no século XIX. O ensino das ciencias naturais", *Revista del Instituto "José Cornide" de Estudios Coruñeses*, nº 27-28, páxs. 53-94.
- (1997a): "A recepción das novidades pedagóxicas. O modelo activo no ensino científico na Universidade de Santiago no século XIX. O labor de Vila Nadal", en Xosé A. Fraga (ed.), *Ciencias, Educación e Historia* (Actas do V Simposio de Historia e Ensino das Ciencias), Sada (A Coruña), Seminario de Estudos Galegos-Edición do Castro, páxs. 249-257.
- (1997b): "Efectos en Galicia da renovación científica promovida por Sarmiento e outros ilustrados. A constitución da Academia de Gardas Mariñas e dos Colexios Prácticos", en *O Padre Sarmiento e o seu tempo* (Actas do Congreso Internacional do Tricentenario de Fr. Martín Sarmiento, 1695-1995), Santiago, Consello da Cultura Galega-Universidade de Santiago de Compostela, páxs. 405-427.
- (1997c): "Os libros de texto de Ciencias Naturais (Historia Natural e Fisioloxía) utilizados en educación secundaria na segunda metade do século XIX en Galicia", *Sarmiento. Anuario Galego de Historia da Educación*, nº 1, páxs. 127-144.
- (1998): "Historia do Instituto de Pontevedra. As Ciencias Naturais, 1845-1936", *Revista de Investigación Xove* (Pontenova), nº 1, páxs. 109-131.
- FRAGUAS FRAGUAS, Antonio (1955): "Apuntes para la historia de la enseñanza primaria en el Valle de Quiroga-Lugo", *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos de Lugo*, nº 41-44, páxs. 7-14.
- (1986): *Real Sociedad Económica de Amigos del País de Santiago. Primera época, 1784-1821*, Santiago, Sociedad Económica de Amigos del País.
- FUNDACIÓN FERNANDO BLANCO DE LEMA (1996): *Educación e patrimonio. Bicentenario (1776-1996)*, Santiago, Servicio de Publicacións da Xunta de Galicia.
- GABRIEL, Narciso de (1984a): "El acceso de la mujer gallega a la cultura escrita en el siglo XIX", *Bordón*, nº 253, páxs. 437-448.
- (1984b): "O ensino da agricultura na escola primaria", en *O contexto socio-pedagóxico da acción instructiva en Galicia*. Santiago, Universidade de Santiago de Compostela, páxs. 69-82.
- (1985): "Emigración y alfabetización en Galicia", *Historia de la Educación*, nº 4, páxs. 321-336.

- (1986): "As escolas de ferrado na Galicia do século XIX", en Jesús de Juana e Xavier Castro (eds.), *Sociedade e movemento obreiro en Galicia* (III Xornadas de Historia de Galicia), Ourense, Servicio de Publicacións da Deputación Provincial de Ourense, páxs. 131-159.
- (1987): "Escolarización y sistemas de enseñanza", *Historia de la Educación*, nº 6, páxs. 209-227.
- (1988a): "Escolarizaçom e práctica lingüística na Galiza rural do século XIX", *Agalia*, nº 13, páxs. 35-55.
- (1988b): "Financiación de la escuela pública en la España del siglo XIX. El caso gallego", *Historia de la Educación*, nº 7, páxs. 163-178.
- (1988c): "Maestras, escuelas mixtas y moralidad en la Galicia del siglo XIX", *Revista de Educación*, nº 285, páxs. 217-229.
- (1989a): "Los resultados de la enseñanza en la escuela pública gallega durante el último cuarto del siglo XIX", *Revista de Educación*, nº 288, páxs. 237-254.
- (1989b): "O castigo como práctica escolar", *Revista Galega de Educación*, nº 9, páxs. 69-72.
- (1989c): "O Congreso Pedagógico de Barcelona (1888) e a reivindicación didáctica da lingua galega", *Agalia*, nº 17, páxs. 17-31.
- (1989d): *Agricultura e escola. Contra a rutina e o éxodo rural*, Santiago, Universidade de Santiago de Compostela.
- (1990): *Leer, escribir y contar. Escolarización popular y sociedad en Galicia (1875-1900)*, Sada (A Coruña), Edicións do Castro.
- (1991): "Mentalidade rural e escolarización feminina na Galicia rural do século XIX", en Xavier Castro e Jesús de Juana (eds.), *Mentalidades colectivas e ideoloxía* (VI Xornadas de Historia de Galicia), Ourense, Servicio de Publicacións da Deputación Provincial de Ourense, páxs. 21-47.
- (1992): "Lengua y escuela en Galicia", en Agustín Escolano (dir.), *Leer y escribir en España. Doscientos años de alfabetización*, Madrid, Fundación Germán Sánchez Ruipérez, páxs. 165-186.
- (1996): "O oficio de mestre en Galicia/El oficio de maestro en Galicia", *Vela Mayor. Revista de Anaya Educación*, nº 9, páxs. 81-95.
- (1999): "Escolantes e escolas de ferrado", *Sarmiento. Anuario Galego de Historia da Educación*, nº 3, páxs. 93-133.
- (2000): "Arximiro Rico: vida e morte dun mestre republicano", *Sarmiento. Anuario Galego de Historia da Educación*, nº 4, páxs. 9-38.
- (2001a): "Republicanismo e educación", en *El republicanismo coruñés en la historia*, A Coruña, Concello de A Coruña, páxs. 257-266.
- (2001b): *Escolantes e escolas de ferrado*, Vigo, Edicións Xerais de Galicia.
- , COSTA, Antón, GONZALEZ, María e RIVAS, Sabela (1997): "O proceso de alfabetización en Galicia (1860-1991)", *Sarmiento. Anuario Galego de Historia da Educación*, nº 1, páxs. 11-40.

- GALINO, María Angeles (1953): *Tres hombres y un problema: Feijoo, Sarmiento y Jovellanos ante la educación moderna*, Madrid, CSIC.
- GALLAECIA FVLGET (1495-1995): *Cinco séculos de historia universitaria* (1995), Santiago, Universidade de Santiago de Compostela.
- GARCÍA CORTÉS, Carlos (1981): "El Seminario Conciliar de Santiago. Nuevos datos para su historia", *Compostellanum*, vol. XXVI, páxs. 197-265.
- (1982): "El profesorado del Seminario Conciliar de Santiago y su labor científico-docente en la etapa universitaria (1872-1932)", *Compostellanum*, vol. XXVII, páxs. 217-284.
- GARCÍA ORO, José (1993): "La biblioteca de San Francisco de Santiago antes de la excomunión", en *Homenaxe a Dolores Vilarinho*, Santiago, Universidade de Santiago de Compostela, páxs. 387-396.
- GARCÍA, Eladio (s.a.): *Concepción Arenal y la educación*, Madrid, El Magisterio Español.
- GELABERT, Juan Eloy (1984): "Niveaux d'alphabétisation en Galice (1635-1900)", en *De l'alphabétisation aux circuits du livre en Espagne. XVIe-XIXe siècles*, Paris, Editions du CNRS, páxs. 45-71.
- GONZÁLEZ PÉREZ, Clodio (1978): "As escolas do Mosteiro de Oseira", *Boletín Auriense*, t. VIII, páxs. 189-213.
- (1980): "A prensa do Maxisterio en Galicia", *O Ensino*, nº 0, páxs. 53-56.
- (1996): "A Sociedade de Instrucción 'Santa María de Urdilde y sus contornos' da Habana", *Estudios Migratorios*, nº 2, páxs. 177-210.
- (1997): "Un atranco superado: O absentismo escolar", *Revista Galega de Educación*, nº 29, páxs. 86-90.
- GUTIÉRREZ TOSAR, M^a Jesús (1996): "A Universidade de Santiago no século XVIII", *Revista Galega do Ensino*, nº 11, páxs. 61-78.
- HERVADA FERNÁNDEZ-ESPAÑA, J. (1995): *Historia de la Escuela de Artes y Oficios de Vigo (1886-1900)*, Vigo, Concello de Vigo.
- IGLESIAS SALVADO, José Luis e COTELO GUERRA, M^a Dolores (2001): "Modelos de enseñanza y acreditación del magisterio femenino: La Escuela Normal Superior de Maestras de A Coruña (1880-1898)", en *La acreditación de saberes y competencias. Perspectiva histórica* (XI Coloquio Nacional de Historia de la Educación), Oviedo, Universidad de Oviedo, páxs. 415-424.
- LAGE CASAL, Avelino (1989): *Castelao e a cuestión do ensino*, Santiago, Xunta de Galicia.
- LANZA, Francisco (1928-1929): "O ensino en Ribadeo dende o século XVI ó XIX", *Nós*, nº 60, páxs. 217-219 e nº 61, páxs. 4-6 (Reproducido en *Falans de Ribadeo*, Sada -A Coruña-, Edicións do Castro, 1974, páxs. 87-108).
- LOIS GONZÁLEZ, Rubén (1994): *A Universidade (1960-1992)*, Vigo, Edicións Xerais de Galicia.
- LÓPEZ GARCÍA, Benito (1974): *Historia de la Pedagogía*, A Coruña, Imp. Ibérica de Puentes de García Rodríguez.

- LÓPEZ PELÁEZ, Antolín (1897): "Sarmiento y la enseñanza en España", *Revista Contemporánea*, t. CVII, nº 521, páxs. 263-271.
- MAGARIÑOS, Alfonso (2000): *A obra educativa dos emigrados. Prensa da Emigración e Sociedades de Instrucción en Galicia: 1900-1936*, Sada (A Coruña), Edicións do Castro.
- MALHEIRO GUTIÉRREZ, Xosé Manuel (1997): "Escuela de Instrucción Primaria y de Comercio. Un proxecto innovador da Sociedade Pro escolas en Bandeira", *Estudios Migratorios*, nº 4, páxs. 117-141.
- (1998): "A sociedade de emigrantes *Hijos de Silleda* e o seu proxecto escolar realizado desde América", *Revista Galega de Educación*, nº 31, páxs. 81-85.
- (1999a): "Escolas de americanos nas Terras de Deza", *Revista de Estudos Provinciais* (Pontevedra), nº 14, páxs. 229-255.
- (1999b): "O proceso de creación das sociedades de emigrantes Dezás en América. Cronoloxía, tipoloxía e configuración educativa", *Descubriendo Deza. Anuario de estudos e investigación*, nº 1, páxs. 39-58.
- (2000): *A escola de Bandeira. Unha nova escola en Galicia (1909-1936)*, Bandeira (Pontevedra), Asociación Cultural Vista Alegre de Bandeira.
- (2001): "Lei Moyano e escola rural na comarca do Deza", *Descubriendo Deza*, nº 3, páxs. 89-109.
- MARCO LÓPEZ, Aurora e PORTO UCHA, Anxo S. (2000): *A Escola Normal de Santiago de Compostela. De Escola Normal Superior a Escola Universitaria (1849-1996)*, Santiago, Universidade de Santiago de Compostela.
- MARTÍNEZ RODRÍGUEZ, Enrique (1981): *La Universidad de Santiago de Compostela al final de la época autonómica*, Santiago, Universidad de Santiago de Compostela.
- (1982): "Pedro Bedoya y la Facultad de Medicina de Santiago", *Compostellanum*, vol. XXVII, páxs. 93-111.
- (1988): "Juan Torobo, profesor de cirujía en la Universidad de Santiago (1776-1780)", *Compostellanum*, vol. XXXIII, páxs. 509-514.
- MEIJIDE PARDO, Antonio (1963): *Origen y progresos de la Escuela de Náutica de La Coruña (1790-1825)*, A Coruña, Real Academia Galega.
- (1983): "Apuntes sobre la tentativa de crear en Pontevedra una Escuela de Náutica (1769-1772)", *El Museo de Pontevedra*, vol. XXXVII, páxs. 135-156.
- (1988): *El científico Fernández Taboada (1776-1841)*, Sada (A Coruña), Edicións do Castro.
- (1988-89): "Apointamentos sobor dunha escola de debuxo e pintura establecida en Ourense a meados do s. XIX", *Boletín Auriense*, t. XVIII-XIX, páxs. 231-240.
- (1989): *La Academia de Bellas Artes de La Coruña*, A Coruña, Deputación Provincial da Coruña.
- (1990): "La enseñanza secundaria en Betanzos en el siglo XIX: El Instituto Libre y los Colegios Privados", *Anuario Brigantino*, nº 13, páxs. 117-136.

- (1991): *Eusebio da Guarda y el Instituto de 2ª enseñanza de La Coruña*, A Coruña, La Voz de Galicia.
- (1997): "El efímero restablecimiento en La Coruña de una antigua Cátedra de Latín (1840-1845)", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, t. XLIII, nº 109, páxs. 79-101.
- MÉNDEZ MARTÍNEZ, Gonzalo (1990): "Domingo Fontán (1788-1866) e a cartografía galega do século XIX", *Ingenium. Cuaderno de Historia das ciencias e das técnicas*, nº 2, páxs. 9-22.
- MÉNDEZ ROMEU, José Luis (1987): "Implantación de la enseñanza graduada en la ciudad de La Coruña", *Revista del Instituto "José Cornide" de Estudios Coruñeses*, nº 23, páxs. 121-140.
- MESTRAS de Redondela (1999), Redondela, Asociación Xanela.
- MÍGUEZ TAPIA, Enrique (1965): "Aportaciones a la historia de las instituciones de La Coruña. El Instituto de Segunda Enseñanza", *Revista del Instituto "José Cornide" de Estudios Coruñeses*, nº 1, páxs. 127-134.
- MONTEAGUDO, Henrique (1996): "A galeguización da Universidade durante a II República. Apuntamentos para a Historia dunha reivindicación", *Grial*, nº 131, páxs. 305-330.
- MONTERROSO MONTERO, Juan (1996): "Universidade e cidade. Apuntamentos sobre o desenvolvemento urbano da Universidade de Santiago de Compostela", *Revista Galega do Ensino*, nº 11, páxs. 185-211.
- MONTES MORENO, Soledad (1999): "Aproximación bibliográfica y profesional a la figura de Gerardo Rodríguez García, impulsor del asociacionismo del Magisterio", *Sarmiento. Anuario Galego de Historia da Educación*, nº 3, páxs. 183-204.
- MORAIS, Carlos (1996): *Crónica de Fonseca*, Santiago de Compostela, Edicións Laiovento.
- MORANDEIRA ROEL, Pilar (1989): "Mapa escolar da antiga provincia de Betanzos na segunda década do s. XIX", *Anuario Brigantino*, nº 12, páxs. 99-114.
- (1990): "O ensino primario en Betanzos: 1839-1844", *Anuario Brigantino*, nº 13, páxs. 111-116.
- NOVA ESCOLA GALEGA (1993): *1983-1993. Dez anos. Unha escola para vivir*, Santiago, Tórculo.
- NOVOA GIL, Antonio (1985): "As ideas pedagógicas de Xoan V. Viqueira", *O Ensino*, nº 7-10, páxs. 67-80.
- OTERO ESPASANDÍN, José (1948): *Historia de la Educación (ideales educativos principales e institucións, métodos y teorías en que aquéllos tuvieron vigencia y expresión)*, Buenos Aires, Editorial Atlántida.
- OTERO PEDRAYO, Ramón (1959): "Sobre algunos establecimientos de enseñanza en la Galicia del siglo XIX", *Boletín de la Real Academia Gallega*, t. XXIX, nº 339-344, páxs. 234-246.
- OTERO TÚÑEZ, Ramón (1970): "Los últimos vítores de la Universidad Compostelana", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, nº 77, páxs. 290-298.

- OTERO URTAZA, Eugenio (1982): *Las Misiones Pedagógicas: Una experiencia de educación popular*, Sada (A Coruña), Edición do Castro.
- (1991): “Rafael Dieste y las Misiones Pedagógicas”, *Documentos A*, nº 1, páxs. 142-144.
- (1992): “Manuel B. Cossío en Galicia”, *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, nº 14, páxs. 93-104.
- (1994): “Os problemas da educación secundaria entre 1868 e 1900. O Instituto de Lugo no Sexenio Revolucionario”, en *CL Aniversario do Instituto Provincial de Lugo*, Lugo, Servicio Publicacións Deputación Provincial de Lugo, páxs. 55-86.
- (1995a): “Nas Misións Pedagóxicas da II República”, *A Nosa Terra/A Nosa Cultura*, nº 15, páxs. 41-47.
- (1995b): “O Labor educativo de Rafael Dieste nas Misións Pedagóxicas”, *Revista Galega de Educación*, nº 23, páxs. 90-92.
- (1995c): “Rafael Dieste e o Retablo de Fantoques nas Misións Pedagóxicas”, *Revista Galega de Teatro*, nº 11, páxs. 41-49.
- (1996): “Rafael Dieste e as Misións Pedagóxicas”, en *Congreso Rafael Dieste*, Santiago, Xunta de Galicia, páxs. 35-39.
- OVILO y OTERO, Manuel (1880): *Hijos ilustres de la Universidad de Santiago*, Santiago, Imp. de la Gaceta de Galicia.
- PASCUAL CARBALLO, Alberto (1996): *Más de cien años en la vida de Ourense. La Escuela de Artes y Oficios*, Ourense, Servicio de Publicacións da Deputación Provincial de Ourense.
- PAZOS, M. R. (1967): *Los estudios en la provincia franciscana de Santiago (Tratado histórico)*, Madrid, Imp. Escuelas Profesionales del Sagrado Corazón de Jesús.
- PEDRET CASADO, Paulino (1944): “Las Cátedras de la Universidad de Santiago hasta el Plan de Estudios de 27 de Enero de 1772”, *Cuadernos de Estudios Gallegos*, nº 2, páxs. 237-245.
- (1945): “El Seminario de Santiago de Compostela. Su origen, historia y vicisitudes. El Concordato de 1851 y el Seminario. Consecuencias de la República y de la guerra en la vida del Seminario”, *Spes*, nº 125, páxs. 12-14.
- (1948): “Un lugués catedrático insigne de la Universidad de Santiago a fines del siglo XVIII”, *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos de Lugo*, t. III, nº 25-26, páxs. 84-86.
- (1953): “Textos: Oposición a una Cátedra de Medicina en la Universidad de Santiago por el Dr. José Varela de Montes”, *Cuadernos de Estudios Gallegos*, t. VIII, páxs. 423-426.
- PEÑA SAAVEDRA, Vicente (1983a): “Las Memorias Escolares como fuente documental para el estudio de la escolarización”, en *Escolarización y Sociedad en la España Contemporánea (1808-1970)* (Actas del II Coloquio de Historia de la Educación), Valencia, Universidad de Valencia, páxs. 831-847.

- (1983b): "Pervivencia e cambio no medio rural galego. Datos empíricos para un estudo socio-educativo", *Revista Galega de Estudos Agrarios*, nº 9, páxs. 147-160.
- (1983c): "Presupostos socio-educativos para la implantación de las Escuelas de Americanos y Sociedades de Instrucción", *Historia de la Educación*, nº 2, páxs. 359-369.
- (1984a): "A obra socio-educativa dos emigrantes orteganos" *Encrucillada*, nº 36, páxs. 28-36.
- (1984b): "Cambio e continuidade socio-educacional no medio rural galego. Estudio dun caso", en *O contexto socio-pedagógico da acción instructiva en Galicia*, Santiago, Universidade de Santiago de Compostela, páxs. 83-101.
- (1984c): "Tres aspectos del proyecto escolar de los emigrantes gallegos: instalaciones, equipamiento y personal docente", *Bordón*, nº 253, páxs. 405-420.
- (1984d): *Apuntes autobiográficos de Ramón Armada Teijeiro*, separata de *La Voz de Ortigueira*, Santa Marta de Ortigueira (A Coruña), Imprenta Fojo, 11 páxs.
- (1985a): "Difusión y enseñanza de la Constitución durante el Trienio Liberal (1820-1823). Las obligaciones de los profesores y los curas párrocos", en *Materiais Pedagóxicos*, Santiago, Universidade de Santiago de Compostela, páxs. 15-23.
- (1985b): *Ramón Armada Teijeiro: anacos dunha vida e unha obra a prol da educación*, separata de *La Voz de Ortigueira*, Santa Marta de Ortigueira (A Coruña), Imprenta Fojo, 28 páxs.
- (1989a): "Cultura e educación na prensa ortegana durante o primeiro tercio do século XX", en *Cen anos de xornalismo ortegano 1889-1989*, Ortigueira (A Coruña), Imp. Fojo, páxs. 43-48.
- (1989b): "Un proceso sostido de renovación educativa: Ortigueira 1900-1936", en *Miscelánea de estudos históricos das Terras de Ortegá*, Ortigueira, Concello de Ortigueira, páxs. 45-62.
- (1990): "A primeira prensa escolar ortegana: xénese e desenvolvemento dunha experiencia precursora", en *Miscelánea de estudos históricos das Terras de Ortegá*, Ortigueira (A Coruña), Concello de Ortigueira, páxs. 75-91.
- (1991a): "La Voz de Ortigueira e a temática educativa", en *La Voz de Ortigueira cumple 75 años*, Santa Marta de Ortigueira, Imprenta Fojo, páxs. 17-20.
- (1991b): *Exodo, organización comunitaria e intervención escolar. La impronta educativa de la emigración transoceánica en Galicia*, Santiago, Xunta de Galicia, 2 vols.
- (1992a): "As remesas escolares, benéficas e sociais dos emigrados", en *Galicia en América. Cinco séculos de historia*, Santiago, Consellería de Relacións Institucionais, Comisionado Director do V Centenario-Consello da Cultura Galega, páxs. 207-212.
- (1992b): "Das fundacións docentes dos indianos ás escolas de americanos: catro séculos de intervención escolar dos emigrantes galegos", en *I Encontros Galicia-América*, Santiago, CIHUGA, páxs. 53-79.

- (1993a): "As remesas escolares dos emigrantes galegos: o caso cubano", en *José Martí en Galicia*, Vigo, Asociación de Amistade Galego-Cubana "Francisco Villamil"-Concello de Vigo, páxs. 53-61.
- (1993b): "Os galegos de América e a educación: variacións verbo dunha constante na historia da Galicia emigrada", en Vicente Peña Saavedra (coord.), *Galicia-América: relacións históricas e retos de futuro*, Santiago, Secretaría Xeral para as Relacións coas Comunidades Galegas da Xunta de Galicia, páxs. 131-153.
- (1995): "As sociedades galegas de instrución: proxecto educativo e realizacións escolares", *Estudios Migratorios*, nº 1, páxs. 8-83.
- (1995-1996): "Cuatro siglos de intervención escolar de los gallegos de América en la Galicia escindida", *Historia de la Educación*, nº 14-15, páxs. 301-332.
- (1996a): "Os centros educativos dos emigrantes: panorámica galega e concreción na Costa da Morte", en *Educación e Patrimonio: a herdanza dunha fundación*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia-Fundación Fernando Blanco de Lema, páxs. 35-37.
- (1996b): "Plata, cultura y etnicidad. Funciones sociales y referentes curriculares de una experiencia educativa para emigrantes en el Caribe: El Centro Gallego de La Habana, 1879-1900", en *El currículum: historia de una mediación cultural* (Actas del IX Coloquio de Historia de la Educación), Granada, Universidad de Granada, vol. I, 473-482.
- (1998): *Os centros educativos dos cubanos. Memoria gráfica*, Santiago de Compostela-Vigo, Consello da Cultura Galega-Universidade de Vigo (guía-catálogo dunha exposición fotográfica).
- (1999a): "Alfabetización, etnicidade e capacitación laboral. Configuración e desenvolvemento da oferta curricular do Plantel de Ensinanza do Centro Galego da Habana (1879-1900)", en Pilar Cagiao Vila (comp.), *Galegos en América e americanos en Galicia. As colectividades emigrantes en América e a súa impronta na sociedade galega, séculos XIX-XX*, Santiago, Secretaría Xeral para as Relacións coas Comunidades Galegas da Xunta de Galicia, páxs. 139-161.
- (1999b): "Los emigrantes transoceánicos como agentes de modernización educativa en el norte peninsular", en *La educación en España a examen (1898-1998)*, Zaragoza, Ministerio de Educación y Cultural-Instituto Fernando el Católico (C.S.I.C.)-Excma. Diputación de Zaragoza, t. II, páxs. 213-246.
- (2000a): "A intervención escolar dos emigrantes galegos: testemuños coetáneos, historiografía recente e axenda de investigación", en *Un século de estudos galegos* (Actas do VI Congreso Internacional de Estudos Galegos), Trier, Centro de Documentación de Galicia da Universidade de Trier, t. II, páxs. 689-716.
- (2000b): "As escolas de americanos en Galicia: proxectos e realizacións na comarca de Ferrolterra", en *Cátedra*, nº 7, páxs. 217-273.
- e FERNÁNDEZ GONZÁLEZ, Manuel (2000): *Estudio introductorio a LA PRIMERA LUZ*, Santiago, Xunta de Galicia.
- PEREIRA DOMÍNGUEZ, M. Carmen (1983): "La primera colonia escolar de Galicia (Santiago de Compostela, 1893)", *Historia de la Educación*, nº 2, páxs. 199-208.

- (1988a): *La labor educativa iberoamericana y la creación de las escuelas Pro-Valle Miñor a principios del siglo XX*, Madrid, Universidad Complutense.
- (1988b): "La búsqueda de docentes cualificados, cuestión vital en el proyecto educativo promovido por los emigrantes gallegos en América a principios del siglo XX", en *Historia de las relaciones educativas entre España y América* (V Coloquio Nacional de Historia de la Educación), Sevilla, Universidad de Sevilla, páxs. 426-431.
- (1991): *La obra socio-educativa realizada por la Caja de Ahorros Municipal de Vigo a través de las colonias escolares (1927-1983)*, Vigo, Galicia Editorial.
- e ROIG, M. (1993): "La educación físico-higiénica y sus aportaciones a las colonias escolares de Galicia y otras instituciones a principios del siglo XX", en *Primer Congreso de Ciencias del Deporte: Educación física y recreación*, Lleida, Generalitat de Catalunya, páxs. 489-500.
- PÉREZ BUSTAMANTE, C. e GONZÁLEZ GARCÍA PAZ, S. (1934): *La Universidad de Santiago (el pasado y el presente)*, Santiago, Universidad de Santiago de Compostela.
- PÉREZ PEREIRA, Miguel (1997): "Historia da Psicoloxía en Galicia", *Cadernos de Psicoloxía*, nº 21, páxs. 68-85.
- PIÑEIRO DE SAN MIGUEL, Esperanza e GÓMEZ BLANCO, Andrés (1995): *Historia de la Escuela de Artes y Oficios de Ferrol, 1881-1930*, Pontedeume, Imp. López Torre.
- PORTO UCHA, Ángel S. (1983): "Contribución de la Escuela de Artes y Oficios de Vigo a la formación de la clase obrera a fines del siglo XIX", en *Escolarización y Sociedad en la España Contemporánea (1808-1970)* (Actas del II Coloquio de Historia de la Educación), Valencia, Universidad de Valencia, páxs. 493-505.
- (1984): "El Plan y Método de Educación de D. Manuel Lameyro y García en la Galicia de la Ilustración", en *Educación e Ilustración en España* (Actas del III Coloquio de Historia de la Educación), Barcelona, Universidad de Barcelona, páxs. 164-172..
- (1986-1987): "Influencias da Institución Libre de Enseñanza en Viqueira", *Nós*, nº 4-6, páxs. 47-52.
- (1986a): "Las Misiones Pedagógicas en Galicia: un modelo de educación popular durante la II República", en *Actas de las VIII Jornadas d'Historia de l'Educació als Països Catalans*, Menorca, ICE- Universitat Illes Balears, páxs. 135-143.
- (1986b): "La postura de la iglesia gallega ante el tema de la enseñanza a través de los Boletines Eclesiásticos durante la Restauración", en *Iglesia y educación en España. Perspectivas históricas* (IV Coloquio de Historia de la Educación), Palma de Mallorca, Universitat de les Illes Balears, páxs. 255-263.
- (1986c): *La Institución Libre de Enseñanza en Galicia*, A Coruña, Edición do Castro.
- (1987a): "Castelao, bolseiro da 'Junta para Ampliación de Estudios'", *O Ensino*, nº 18-20, páxs. 139-141.
- (1987b): "Institucionismo e galeguismo en Xoan Vicente Viqueira", *Grial*, nº 98, 1987, páxs. 499-503.
- (1987c): "La ILE y sus relaciones con Galicia", *A Distancia*, nº 4, páxs. 151-162.

- (1987d): "Las Escuelas de Artes y Oficios en Galicia y su contribución al desarrollo del mundo urbano (1886-1902)", en *Actas de las IX Jornades d'Historia de l'Educació als Països Catalans*, Barcelona, ICE-Univ. Barcelona-Diputació de Barcelona, páxs. 345-355.
- (1988a): "Contribución de las Sociedades Gallegas de Instrucción en América a la creación de la Residencia de Estudiantes de la Universidad de Santiago (1926-1936)", en *Historia de las relaciones educativas entre España y América* (V Coloquio Nacional de Historia de la Educación, Sevilla, Universidad de Sevilla, páxs. 432-440.
- (1988b): "A política educativa na Restauração: o estancamento do ensino primario en Galicia", *O Ensino*, nº 23-28, páxs. 163-172.
- (1988c): "El institucionismo en Galicia. Aproximación al esquema organizativo de la 'Misión Biológica de Galicia' en su primera época (1921-1936)", *Boletín de la Institución Libre de Enseñanza*, nº 5, páxs. 89-98.
- (1989a): "O maxisterio pontevedrés no período republicano", *Revista Galega de Educación*, nº 8, páxs. 58-61.
- (1989b): "A formación do profesorado galego: A Xunta de Ampliación de Estudios e as viaxes a Europa (1907-1936)", *Adaxe*, nº 5, páxs. 81-90.
- (1990a): "El acceso de la mujer gallega al magisterio primario: la Escuela Normal de Maestras de Pontevedra en el siglo XIX (1860-1901)", en *Mujer y Educación en España, 1868-1975* (Actas del VI Coloquio de Historia de la Educación), Santiago, Universidade de Santiago de Compostela, páxs. 493-505.
- (1990b): "Repercusiones de la Revolución francesa en Galicia: la lectura de libros prohibidos", en Gabriela Ossenbach e Manuel de Puelles (eds.), *La Revolución francesa y su influencia en la educación en España*, Madrid, UNED, páxs. 355-370.
- (1991): "Institucións complementarias no contexto da escola primaria: As Colonias Escolares da Universidade de Santiago de Compostela (1923-25)", *Adaxe*, nº 6, páxs. 83-96.
- (1992): "Krausismo y educación. Aproximación al krauso-institucionismo en Galicia", *Adaxe*, nº 8, páxs. 105-115.
- (1994a): "A historia da educación en Galicia. Análise da situación e perspectivas de futuro", *Revista Galega de Educación*, nº 19, páxs. 90-92.
- (1994b): "La Institución Libre de Enseñanza en Galicia", en Buenaventura Delgado (dir.), *Historia de la Educación en España y América*, Madrid, SM.-Morata, vol. III, páxs. 479-485.
- (1994c): *A Escola Normal de Pontevedra (1845-1940)*, Santiago, Universidade de Santiago de Compostela.
- (1995): "Espaços masculinos e femininos na formaçom do magistério e bacheireles. Os inicios da Escola Normal e do Instituto de Ponte-Vedra", *Agália*, nº 42, páxs. 217-226.
- (1996a): "A constitución do sistema de ensino liberal. Os comezos do ensino secundario no século XIX", *Adaxe*, nº 12, páxs. 123-132.
- (1996b): "A ILE, Portugal e Galicia", *Raigame*, nº 2, páxs. 63-68.

- (1998a): “Los inicios de la educación universitaria a distancia en Galicia: nacimiento y evolución del Centro Regional Asociado de la UNED en Pontevedra (1973-1977)”, en *La Universidad en el siglo XX (España e Iberoamérica)* (Actas del X Coloquio de Historia de la Educación), Murcia, Universidad de Murcia, páxs. 267-276.
- (1998b): “Sobre krausismo e institucionalismo. A Universidade de Santiago, Galicia e os comezos da Institución Libre de Enseñanza”, *Sarmiento. Anuario Galego de Historia da Educación*, nº 2, páxs. 7-38.
- (1999): “A Escola Normal de Santiago de Compostela. Dificultades e logros nos primeiros anos de funcionamento (1849-1859)”, *Adaxe*, nº 15, páxs. 35-53.
- (2000): “Los estudios de Pedagogía en Galicia. Algunos datos sobre la enseñanza presencial y a distancia (1973-1993)”, en Carlos Rosales (ed.), *Innovación en la Universidad*, Santiago, Universidade de Santiago de Compostela, páxs. 385-395.
- (2001): “Exámenes y calificaciones en la formación de los maestros. Marco normativo y algunos datos referidos a las primeras Escuelas Normales en Galicia”, en *La acreditación de saberes y competencias. Perspectiva histórica* (XI Coloquio Nacional de Historia de la Educación), Oviedo, Universidad de Oviedo, páxs. 469-480.
- POUSA ANTELO, Avelino (1988): *Unha escola para a Galicia rural. A Escola Agrícola da Granxa de Barreiros (Saría-Lugo)*, Sada (A Coruña), Edicións do Castro, 1988.
- PRADO GÓMEZ, Antonio (1990): *La Diputación provincial y los inicios de la instrucción pública en Lugo*, Lugo, Servicio de Publicaciones de la Diputación Provincial de Lugo.
- (1994): “Unha visión do sistema de ensino no primeiro liberalismo: 1842-1868”, en *CL Aniversario do Instituto Provincial de Lugo*, Lugo, Servicio Publicacións da Deputación Provincial de Lugo, páxs. 17-53.
- PUGA, Manuel (1992): *Ernestina Otero Sestelo. Pedagoga*, Sada (A Coruña), Edicións do Castro.
- PUY MUÑOZ, Francisco (1975): *La filosofía del derecho en la Universidad de Santiago (1807-1975)*, Santiago de Compostela, Imp. Paredes.
- QUINTERO Y MORADO, Lorenzo G. (1869): *Pasado, presente y porvenir de la instrucción primaria en Galicia*, A Coruña, Imprenta de La Correspondencia de Galicia.
- RABUNHAL CORGO, Henrique (2000): “Estudio”, introductorio a Manuel Murguía, *La primera luz*, Vigo, Establecemento Tipográfico de D. Juan Compañel (Edición facsímil de Edicións Xerais de Galicia).
- REGUEIRA, Ramón (1992): *X. V. Viqueira: Teoría e Praxe*, Padrón, Novo Século.
- REY CASTELAO, Ofelia (1993): “Cultura y mentalidad en la Galicia del Antiguo Régimen: balance y perspectivas de dos décadas de investigación”, en Justo G. Beramendi (coord.), *Galicia e a Historiografía*, Santiago, Tórculo Edicións, páxs. 123-144.
- (1995): “Las bibliotecas institucionales en la Galicia de fines del Antiguo Régimen”, en P. Fernández Albadaledo e M. Ortega López (eds.), *Antiguo Régimen y liberalismo. Homenaje a Miguel Artola. 3 Política y cultura*, Madrid, Ediciones de la Univ. Autónoma de Madrid-Alianza Editorial, páxs. 583-594.
- (1998): “Niveles de alfabetización en la Galicia de fines del Antiguo Régimen”, *Bulletin Hispanique*, t. 100, nº 2, páxs. 271-309.

- REY, E. e CASTRO, A. (1984): "Historia de la Fundación Fernando Blanco", *Compostellanum*, vol. XXIX, páxs. 239-300.
- RIOBÓ GONZÁLEZ, Manuel (1988): "La controversia sobre la física experimental a finales del siglo XVIII en la Universidad de Santiago de Compostela", *Compostellanum*, vol. XXXIII, páxs. 515-530.
- RIVAS BARRÓS, Sabela (1996): "El proyecto educativo del galleguismo, 1916-1936", en *El currículum: historia de una mediación cultural* (Actas del IX Coloquio de Historia de la Educación), Granada, Universidad de Granada, vol. I, 493-500.
- (1997a): "A educación e a galeguización da sociedade (1900-1936)", *Sarmiento. Anuario Galego de Historia da Educación*, nº 1, páxs. 169-180.
- (1997b): "As 'Escolas do Insíño Galego' da Coruña (1924-930)", *Revista Galega de Educación*, nº 30, páxs. 80-85.
- (1998a): "A situación da lingua galega no ensino no primeiro tercio do século XX", *Sarmiento. Anuario Galego de Historia da Educación*, nº 2, páxs. 203-215.
- (1998b): "Incidencia del galleguismo en el movimiento reivindicativo a favor de la creación de una Cátedra de Lengua y Literatura Gallega para la Universidad de Santiago (1888-1936)", en *La Universidad en el siglo XX (España e Iberoamérica)* (Actas del X Coloquio de Historia de la Educación), Murcia, Universidad de Murcia, páxs. 433-437.
- (1999): "Proxecto educativo do galeguismo como factor de cambio no medio rural (1900-1936)", en *Actores sociais e factores de cambio no medio rural*, Vigo, Universidade de Vigo, páxs. 237-243.
- (2001a): *A derradeira lección dos mestres. Galeguismo e pensamento pedagógico (1900-1936)*, Vigo, Edicións Xerais de Galicia.
- (2001b): "Aproximación histórica ao galego nas escolas (1900-1936). Un saber ausente e unha voz silenciada", *Revista Galega de Filoloxía*, nº 2, páxs. 167-179.
- e SÁNCHEZ BELLO, Ana (2001): "El gallego en las escuelas: un saber ausente y una voz silenciada", en *La acreditación de saberes y competencias. Perspectiva histórica* (XI Coloquio Nacional de Historia de la Educación), Oviedo, Universidad de Oviedo, páxs. 233-239.
- RIVERA VÁZQUEZ, Evaristo (1989): *Galicia y los Jesuitas. Sus Colegios y Enseñanza en los siglos XVI al XVIII*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de La Maza.
- (1993): *Colegio Apóstol Santiago. Historia de una larga peregrinación*, Vigo, Colegio Apóstol Santiago.
- (1994): "De como a Universidade de Comillas xurdiu a carón do río Miño", *Encrucillada*, vol. 18, nº 88, páxs. 30-40.
- RODRÍGUEZ CABRERO, J. (1930): "El sabio gallego D. Vicente Vázquez Seijo (1804-1893)", *Boletín de la Real Academia Gallega*, t. XXV, nº 224-225, páxs. 198-211.
- RODRÍGUEZ ENNES, Luis (1994): "A loita entre a tradición e a innovación nas facultades de dereito do século XVIII", *Dereito. Revista Xurídica da Universidade de Santiago de Compostela*, vol. III, nº 2, páxs. 47-78.

- RODRÍGUEZ FER, Claudio (1989): "A cultura galega na prensa pedagóxica lucense durante a guerra civil", *Revista Galega de Educación*, nº 10, páxs. 64-65.
- ROMÁN PORTAS, Luz (1989): *La asistencia social en Galicia: El Hospicio de pobres de Santiago de Compostela (1860-1900)*, A Coruña, Deputación Provincial de A Coruña.
- ROMERO QUINTANA, M^a Cristina (1985): "Notas sobre la valoración de la realidad de la educación en Galicia a través de la prensa viguesa", en *Materiais Pedagóxicos*, Santiago, Universidade de Santiago de Compostela, páxs. 38-46.
- SAAVEDRA, Pegerto (1992): "Datos para un estudio comarcal da mortandade de párvulos en Galicia (fins do XVII-mediados do XIX)", *Obradoiro de Historia Moderna*, nº 1, páxs. 79-95.
- SAINZ-AMOR, Concepción (1950): *Ideas pedagógicas del Padre Feijóo*, Madrid, CSIC.
- SALGADO TOIMIL, Ramón (1925): *Concepción Arenal en el aspecto pedagógico*, Lugo, Impr. Palacios.
- SÁNCHEZ CANTÓN, Francisco Javier (1961): *Ideas de los P.P. Feijoo y Sarmiento sobre la organización de los estudios*, Oviedo, Universidad de Oviedo.
- (1972): "Anticipaciones del P. Sarmiento en materia de enseñanza", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, t. XXVII, nº 81-82-83, páxs. 44-64.
- SÁNCHEZ RODRÍGUEZ DE CASTRO, M^a Carmen (1987): "Las enseñanzas técnicas en La Coruña a finales de siglo XVIII", en *A Formación do Profesorado. Materiais Pedagóxicos*, Santiago, Universidade de Santiago de Compostela, páxs. 35-41.
- (1992): *El Real Consulado de La Coruña: impulsor de la Ilustración (1785-1833)*, Sada (A Coruña), Edición do Castro, 1992.
- SANDOVAL VEEA, Francisco (2000): "Alfabetización, familia y patrimonio en la Galicia rural: la comarca de Ordes", *Obradoiro de Historia Moderna*, nº 9, páxs. 211-233.
- SANTIAGO PÉREZ, M^a José e DOSIL MACEIRA, Agustín (1997): "Juan Vicente Viqueira e Eloy Luís André: dous psicólogos galegos de principios de século", *Revista Galega do Ensino*, nº 14, páxs. 79-93.
- SANZ GONZÁLEZ, Margarita (1992): "Alfabetización y escolarización en Galicia a fines del Antiguo Régimen", *Obradoiro de Historia Moderna*, nº 1, páxs. 229-249.
- (1994): "Notas sobre la educación femenina en Santiago de Compostela. La Compañía de María, 1759-1835", *Compostellanum*, vol. XXXIX, páxs. 485-519.
- SARILLE, Xosé Manuel (2000): "Arximiro Rico, luz dos humildes", *Sarmiento. Anuario Galego de Historia da Educación*, nº 4, páxs. 39-47.
- SEOANE SEOANE, Luciano (1924): *Concepción Arenal en el aspecto pedagógico*, Madrid, Imprenta de los Sucesores de Hernando.
- SISTO EDREIRA, Rafael (1998): "As Academias literarias da Universidade de Santiago e a Academia Médica de Emulación no período 1847-1850", *Sarmiento. Anuario Galego de Historia da Educación*, nº 2, páxs. 125-152.
- (1999): *O patrimonio histórico-científico do Instituto Xelmírez I*, A Coruña, Servicio de Publicacións da Deputación Provincial da Coruña.

- e FRAGA VÁZQUEZ, Xosé A. (1996): "A recepción da ciencia moderna na Universidade de Santiago, 1772-1845. A incorporación da Física e da Química e o labor dos Colexios Prácticos", *Ingenium*, nº 5, páxs. 23-58.
- SOMOZA RODRÍGUEZ, X. Miguel e SANTOS RODRIGUEZ, Ramón (1998): "Escolarización e alfabetización no medio rural galego. Rianxo, (1900-1931)", *Sarmiento. Anuario Galego de Historia da Educación*, nº 1, páxs. 41-57.
- SOUSA, José e PEREIRA, Fernando (1988): *Historia de la Escuela de Artes y Oficios de Santiago de Compostela*, A Coruña, Diputación provincial de A Coruña.
- (1990): "El origen de las Escuelas de Artes y Oficios en Galicia. El caso compostelano", *Historia de la Educación*, nº 9, páxs. 219-232.
- SOUTO BLANCO, M^º Jesús (1996): "A Universidade de Santiago (1857-1936)", *Revista Galega do Ensino*, nº 11, páxs. 123-184.
- SUÁREZ DOMÍNGUEZ, José Manuel (1999): "O labor social de Juan Fernández Latorre e Avelino Montero Ríos y Villegas a favor da infancia", *Revista Galega do Ensino*, nº 23, páxs. 167-189.
- SUÁREZ PAZOS, Mercedes (1980): "Actividades das Xuntas Revolucionarias Galegas na educación, 1868" *Boletín Auriense*, t. X, páxs. 119-129.
- (1983): "El campesinado gallego y su rechazo a la escuela primaria (1868-1874)", *Historia de la Educación*, nº 2, páxs. 317-324.
- (1986a): "La educación popular en el 'Sexenio revolucionario' (1868-1874)", *Educación y Sociedad*, nº 5, páxs. 113-123.
- (1986b): "A educación primaria da muller galega (1868-1874)", *Revista Galega de Educación*, nº 1, páxs. 63-66.
- (1990): "Imagen socio-educativa de la mujer gallega en el Sexenio Revolucionario (1868-1874)", en *Mujer y Educación en España, 1868-1975* (Actas del VI Coloquio de Historia de la Educación), Santiago, Universidade de Santiago de Compostela, páxs. 308-317.
- TORRES RODRÍGUEZ, Casimiro (1965): "Las constituciones de la biblioteca universitaria de Santiago y su primer catálogo en el siglo XVIII", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, t. XX, nº 60, páxs. 109-119.
- VALÍN FERNÁNDEZ, Alberto (1990): "El laicismo, la enseñanza y la mujer en la historia de Galicia. Apuntes varios para un estudio", en *Mujer y Educación en España, 1868-1975* (Actas del VI Coloquio de Historia de la Educación), Santiago, Universidade de Santiago de Compostela, páxs. 338-347.
- (1993): *Laicismo, educación y represión en la España del siglo XIX*, Sada (A Coruña), Edición do Castro.
- VARELA, Isaura (1980): "O profesor D. Xoaquín Amigo. Unha voz contestataria na Universidade Galega (1839-1844)", *Grial*, nº 67, páxs. 97-105.
- (1987a): "La población universitaria en Santiago durante el siglo XVIII", en *Universidades españolas y americanas. Época colonial*, Valencia, Generalitat de Valencia-CSIC, páxs. 535-551.

- (1987b): “A autonomía universitaria de César Silió”, *Grial*, nº 97, páxs. 330-344.
- (1989a): “A Universidade de Santiago de Compostela e a Ilustración”, *Grial*, nº 102, páxs. 199-208.
- (1989b): *La Universidad de Santiago, 1900-1936*, Sada (A Coruña), Edicións do Castro.
- (1991): “Universidad nueva y nuevos estudiantes. De los universitarios ‘troyanos’ a los de la FUE”, en Xavier Castro e Jesús de Juana (eds.), *Mentalidades colectivas e ideoloxía* (VI Xornadas de Historia de Galicia), Ourense, Servicio de Publicacións da Deputación Provincial de Ourense, páxs. 229-242.
- VÁZQUEZ VILANOVA, José Antonio (2000): “Los alumnos del Seminario de Santiago durante la segunda mitad del siglo XIX”, *Compostellanum*, vol. XLV, páxs. 841-860.
- VÁZQUEZ, F., FRAGA, F. e DOPICO, F. (1994): “Historia de los Scouts ferrolanos”, *Ferrol/Análisis*, nº 6, páxs. 24-31.
- VILLAVARDE GARCÍA, Elixio (1995): “Luis Soto Fernández. A herdanza dun mestre axitador de conciencias”, *Revista Galega de Educación*, nº 22, páxs. 66-68.

4.2. Bibliografía non específica

- ALLEGUE AGUETE, Pilar (1993): *A filosofía ilustrada de Frei Martín Sarmiento*, Vigo, Edicións Xerais de Galicia.
- ÁLVAREZ GIMÉNEZ, Emilio (1884): *R. P. Fray Martín Sarmiento, y noticia de sus obras impresas y manuscritas, con indicación de los Archivos y Bibliotecas en donde se hallan*, Pontevedra, Imprenta de José Millán.
- ÁLVAREZ RUIZ DE OJEDA, Victoria (2000): “Manuel Murguía e a Sociedade de Amigos do País de Santiago de Compostela (con dous textos inéditos do historiador)”, *Grial*, nº 147, páxs. 399-429.
- AUTONOMÍA (A) galega (1846-1981)* (1986), Santiago de Compostela, Xunta de Galicia.
- BALTAR DOMÍNGUEZ, Ramón (1961): *Opúsculos médicos del s. XVIII*, Santiago, Biblófilos Gallegos.
- BARREIRO FERNÁNDEZ, Xosé Ramón (1986): *Historia de la ciudad de La Coruña*, A Coruña, La Voz de Galicia.
- (1989): “A Ilustración Galega. Bases para unha interpretación histórica”, *Grial*, nº 102, páxs. 167-182.
- BORRÁS LLOP, José María (1996): “Zagales, pinches, gamenes... Aproximaciones al trabajo infantil”, en José María Borrás Llop (dir.), *Historia de la infancia en la España contemporánea, 1834-1936*, Madrid, Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales-Fundación Germán Sánchez Ruipérez, páxs. 227-346.
- CARIDE GÓMEZ, José A. (dir.) (1988 e 1990): *A Educación en Galicia. Informe Cero*, Santiago, ICE-Universidade de Santiago de Compostela, 2 t.
- CASÁS FERNÁNDEZ, Manuel (1950): *El P. Feijóo juzgado en su tiempo*, A Coruña, Litografía e Imprenta Roel.

- CASTRO, Xavier (1985): *O galeguismo na encrucillada republicana*, Ourense, Publicacións da Deputación Provincial de Ourense, 2 vols.
- CELEIRO ÁLVAREZ, Lois (1989): *El Escolar, El Faro de Veiga e La Voz de Ortigueira*, Santiago, Xunta de Galicia.
- COSTA RICO, Antón (1980): *O ensino en Galicia*, Santiago, Edicións do Cerne.
- DÍAZ PARDEIRO, José Ricardo e outros (1994): *Crónicas coruñesas*, A Coruña, La Voz de Galicia.
- DOPICO, Fausto (1978): *A Ilustración e a sociedade galega. A visión de Galicia dos economistas ilustrados*, Vigo, Galaxia.
- DUBERT, Isidro (1992): *Historia de la familia en Galicia durante la época moderna, 1550-1830*, Sada (A Coruña), Edicións do Castro.
- (1994): “A cultura popular na Galicia rural do Antigo réxime, 1500-1830: ofensivas e resistencias”, *Grial*, nº 122, páxs. 235-254.
- ERIAS MARTÍNEZ, Alfredo (1991): *Vales Villamarín. Lembranza no centenario do seu nacemento*, Betanzos, Concello de Betanzos, Betanzos.
- FERNÁNDEZ CASANOVA, Carmen (1981): *La Sociedad Económica de Amigos del País de Santiago en el siglo XIX*, Sada (A Coruña), Edicións do Castro.
- FERNÁNDEZ PRIETO, Lourenso (1992): *Labregos con ciencia*, Vigo Edicións Xerais de Galicia.
- FILGUEIRA VALVERDE, Xosé (1972): “No centenario. O P. Sarmiento e a fala galega”, *Grial*, nº 38, páxs. 385-393.
- (1994): *Fray Martín Sarmiento (1695-1772)*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- FRAGA VÁZQUEZ, Xosé A. (1989): “Paris, 1889. Exaltación e desenvolvemento das ciencias e das técnicas”, *Grial*, nº 104, páxs. 541-555.
- (1992): *Víctor López Seoane*, A Coruña, Instituto “José Cornide” de Estudos Coruñeses.
- e MATO DOMÍNGUEZ, Alfonso (1993): *Diccionario histórico das ciencias e das técnicas de Galicia. Autores (1868-1936)*, Sada (A Coruña), Edicións do Castro.
- FREIXEIRO MATO, X. Ramón (1992): *A cara oculta de Noriega Varela (biografía e textos esquecidos)*, Santiago de Compostela, Laiovento.
- GARCIA NEGRO, Pilar (1991): *O galego e as leis. Aproximación sociolingüística*, Pontevedra, Edicións do Cumio, 1991.
- GARCÍA TURNES, Beatriz (1998): “A situación do galego entre 1875 e 1916: o abandono da lingua”, *Grial*, nº 137, páxs. 43-55.
- GIL MERINO, Antonio (1992): *La vida y obra de Don José Cornide Saavedra (Breve biografía)*, A Coruña, Instituto “José Cornide” de Estudos Coruñeses.
- GONZÁLEZ LÓPEZ, Emilio (1974): “Fray Martín Sarmiento e a conciencia da personalidade de Galicia”, *Grial*, nº 43, páxs. 1-9.
- GONZÁLEZ RAPOSO, Benito (1999): *O protestantismo en Galicia. Unha historia centenaria, esquecida*. Vigo, Edicións Xerais de Galicia.

- GONZÁLEZ SEOANE, Ernesto Xosé (1991): "O debate sobre o galego na prensa do XIX. Algúns datos para unha historia do antigaleguismo", *Grial*, nº 110, páxs. 275-287.
- HERMIDA, Carme (1992a): *A reivindicación da lingua galega no rexurdimento (1840-1891)*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega.
- (1992b): *Os precursores da normalización. Defensa e reivindicación da lingua galega no Rexurdimento (1840-1891)*, Vigo, Xerais.
- LEIRÓS FERNÁNDEZ, Sara (1935): *El Padre Feijóo. Sus ideas crítico-filosóficas*, Santiago de Compostela, Tipografía Paredes.
- LIÑARES GIRAUT, X. Amancio (1986): *O Val de Barcala, 1900-1936. Agrarismo, vida política, emigración e cultura*, Santiago de Compostela, Feiraco.
- LIRES, Mari A., TOJO, José e BERMEJO, Manuel (1998): "A metodoloxía para o estudo, o ensino e a investigación científica en Frai Martín Sarmiento", *Sarmiento. Anuario Galego de Historia da Educación*, nº 2, páxs. 93-123.
- LÓPEZ PELÁEZ, Antolín (1895): *El Gran Gallego (Fr. Martín Sarmiento)*, A Coruña, Andrés Martínez, Editor.
- (1901): *Los escritos de Sarmiento y el siglo de Feijoo*, A Coruña, Andrés Martínez Editor.
- LÓPEZ VÁZQUEZ, Ramón (1994): *A Filosofía Krausista en Galicia*, Santiago, Xunta de Galicia.
- (1995): *O Padre Feixoo Escolástico*, Santiago, Xunta de Galicia.
- (1996): *O pensamento rexeneracionista de Eloy Luis André (Do europeísmo ó galeguismo)*, Santiago, Xunta de Galicia.
- MARCO, Aurora (1993): *As precursoras*, A Coruña, La Voz de Galicia.
- MARIÑO PAZ, Ramón (1991): "Presencia do galego na sociedade galega durante os séculos XVI, XVII e XVIII", *Grial*, nº 110, páxs. 263-274.
- MARTÍNEZ GONZÁLEZ, E. (2000): *Colegio de Nuestra Señora de la Antigua (Monforte de Lemos)*, León, Everest.
- MARTÍNEZ LOIS, Andrés (1989): *El Padre Feijoo. Naturaleza, hombre y conocimiento*, A Coruña, Deputación Provincial de A Coruña.
- MATO, Alfonso (2001): *O Seminario de Estudos Galegos*, Sada (A Coruña), Seminario de Estudos Galegos-Edicións do Castro.
- MAYOBRE, P. (1985): *Debates ideolóxicos na Compostela do XIX*, Sada (A Coruña), Edicións do Castro.
- (1994): *O krausismo en Galicia e Portugal*, Sada (A Coruña), Edicións do Castro.
- MEIJIDE PARDO, Antonio (1982): *Escritos e autores na Galicia da Ilustración*, A Coruña, Fundación "Pedro Barrié de la Maza Conde de Fenosa".
- MEIJIDE PARDO, María Luisa (1989): *Vicente do Seixo (1747-1802). Reforma agrícola y emancipación de la mujer*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- MÉNDEZ ROMEU, José Luis (1998): *A Real Academia Galega, institución frustrada do rexionalismo*, A Coruña, Noroeste de Artes Gráficas.

- MONTEAGUDO, Henrique (1999): *Historia social da lingua galega*, Vigo, Galaxia.
- MONTEAGUDO, Xaquín (1990): "A oficialidade da lingua galega: o marco legal", *Grial*, nº 107, páxs. 387-398.
- MURGUÍA, Manuel (1888): *Galicia*, Barcelona, Establecemento Tipográfico-Editorial de Daniel Cortezo y C^a.
- MUSEO DE HISTORIA NATURAL DA UNIVERSIDADE DE SANTIAGO (1998): *Os preparadores do Museo de Historia Natural (1848-1998)*, Santiago, Universidade de Santiago de Compostela.
- NOIA CAMPOS, M^a do Camiño (1988): "Usos e actitudes lingüísticas na 'Época de Nós'", *Grial*, nº100, páxs. 174-182.
- NÚÑEZ SEIXAS, Xosé M. (1998): *Emigrantes, caciques e indianos*, Vigo, Edicións Xerais de Galicia.
- OTERO PEDRAYO, Ramón (1972): *El Padre Feijóo. Su vida, doctrina e influencias*, Ourense, Instituto de Estudios Orensanos "Padre Feijóo".
- PALOMAES IBÁÑEZ, Jesús M^a e FERNÁNDEZ CASANOVA, M^a del Carmen (1984): *La Comisión de Reformas Sociales y la Cuestión Social en Ferrol (1884-1903)*, Santiago, Universidad de Santiago de Compostela, 1984.
- PARDO DE GUEVARA E VALDÉS, Eduardo (1997): "Frei Martín Sarmiento. Unha aproximación ó grande ilustrado galego", *Revista Galega do Ensino*, nº 16, páxs. 139-150.
- PARDO VILLAR, Aureliano (1939): *Los dominicos en Galicia*, Santiago, Imprenta del Seminario.
- PENSADO, José Luis (1960): *Fray Martín Sarmiento: sus ideas lingüísticas*, Oviedo, Universidad de Oviedo (Cuadernos de la Cátedra Feijoo).
- (1972): "Los estudios gallegos de Sarmiento: su estructura", *Cuadernos de Estudios Gallegos*, t. XXVII, nº 81-82-83, páxs. 149-162.
- (1978): "Feijoo y Sarmiento: dúas vidas sin paralelo", *Grial*, nº 60, páxs. 129-154.
- (1989): "O galego no século da Ilustración", *Grial*, nº 102, páxs. 183-198.
- PEREIRA, Dionisio (1998): *Sindicalistas e rebeldes*, Vigo, Promocións Culturais Galegas.
- PRADA RODRÍGUEZ, Julio (1997): "As modalidades represivas no primeiro franquismo. Unha proposta de sistematización", *Minius*, nº VI, páxs. 99-115.
- RODRÍGUEZ GALDO, María Xosé (coord.) (1999): *Textos para a historia das mulleres en Galicia*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega.
- SAAVEDRA, Pegerto (1994): *La vida cotidiana en la Galicia del Antiguo Régimen*, Barcelona, Crítica.
- SACAU RODRÍGUEZ, Gerardo (1995): "Frei Martín Sarmiento: Un galeguista esquencido", *Boletín del Instituto de Estudios Viqueses*, nº1, páxs. 129-140.
- SISTO EDREIRA, Rafael e GARCÍA CAMPORRO, César (2000): "Un recurso para indagar na ciencia, na historia e na historia da ciencia", *Boletín das Ciencias*, nº 41, páxs. 62-66.

- e BUGALLO RODRÍGUEZ, Anxela (2001): *Exposición Permanente. Fundación Fernando Blanco de Lema. Cee (A Coruña). Guía da Exposición*, Cee, Patronato da Fundación.
- TORRES REGUEIRO, Xesús (1987): *Xoán Vicente Viqueira e o nacionalismo galego*, A Coruña, Ediciós do Castro.
- VALÍN FERNÁNDEZ, Alberto (1990): *Galicia y la masonería en el siglo XIX*, Sada (A Coruña), Ediciós do Castro.
- VIDAL ABASCAL, Enrique (1973): *Influencia de algunos matemáticos y universitarios en el renacimiento cultural de Galicia*, Santiago, Universidade de Santiago de Compostela.

4.3. Algunhas fontes impresas

- ÁLVAREZ GIMÉNEZ, Emilio (1892): *Los defectos del lenguaje en Galicia y en la provincia de León. Estudio gramatical*, Pontevedra, Imp. y Com. de A. Landín.
- ANAYA SANTOS, Gonzalo (1970): *La depresión cultural gallega*, Vigo, Galaxia.
- APERTURA de la Escuela Normal de la provincia de Lugo (1842), Lugo, Imprenta de Pujol y Hermano.
- ARIAS LÓPEZ, Valentín (1970): "A lingua galega na escola", *Grial*, nº 29, págs 257-270.
- (1975): "A escola rural en Galicia", en *A Galicia rural na encrucillada*, Vigo, Galaxia, páxs. 249-288.
- BARBEITO Y CERVIÑO, María (1931): "El bilingüismo en la escuela gallega", *Boletín de la Real Academia Gallega*, t. XX, nº 229, páxs. 172-174.
- (1976): *Países y escuelas*, A Coruña, Imp. Moret.
- BARRO, María Teresa e outros (1971): *Plan pedagógico galego*, Vigo, Galaxia.
- BELLO, Luis (1973): *Viaje por las escuelas de Galicia*, Madrid, Akal.
- BENSO CALVO, Carmen (1998): "Expediente de apertura de la Escuela Laica Neutral de Orense (E.N.L.O)", *Sarmiento. Anuario Galego de Historia da Educación*, nº 2, páxs. 237-251.
- (1999): "Notas acerca de las universidades populares en la obra de Eduardo Moreno López", *Sarmiento. Anuario Galego de Historia da Educación*, nº 3, páxs. 257-263.
- CABEZA y RODRÍGUEZ, Gabriel (1856): *Solicitud dirigida a las Corte de la Nación con objeto de reformar el Plan de Instrucción Pública*, Santiago, Imprenta de Jacobo Souto e Hijo.
- CAMBRE MARIÑO, Xesús (1969): *Educación e desenrolo*, Vigo, Galaxia.
- CARBALLO CALERO, Ricardo (1987): *La fuerza pública en la Universidad de Santiago y otros escritos escolares (1930-1933)*, A Coruña, Ediciós do Castro.
- CASO, José de (1885): "Una misión pedagógica", *Revista de España*, Madrid, nº 405, páxs. 55-67, nº 407, páxs. 392-409, e nº 409, págs 39-70.

- CASTILLO CASTILLO, José (1976): *La reforma educativa y el cambio social en Galicia: consideraciones sobre la enseñanza primaria gallega*, Santiago, ICE-Universidad de Santiago de Compostela.
- CATALÁN, Feliciano (1907): *La instrucción pública en Galicia; lo que existe, lo que debe existir, datos estadísticos de Escuelas, Maestros, Analfabetos, etc.*, Pontevedra, Imprenta y Librería de A. Landín.
- CEBREIRO LÓPEZ, Beatriz e MÍGUEZ RODRÍGUEZ, Constantino (1992): *20 anos de investigación educativa en Galicia*, Santiago, ICE-Universidade de Santiago de Compostela.
- CHAVE, Julián (1883): *Congreso Nacional Pedagógico. Actas de las sesiones celebradas, discursos pronunciados y memorias leídas y presentadas a la Mesa. Notas, conclusiones y demás documentos referentes a esta Asamblea*, A Coruña, Imp. y Est. de Vicente Abad.
- CONDE DE PALLARES (1862): *Informe presentado a la Junta de Agricultura de la provincia de Lugo por su vice-presidente El _____, en contestación al interrogatorio sobre el estado de la enseñanza agrícola, sobre los medios de contribuir a su propagación y al fomento de la agricultura, dirigido el 10 de Mayo de 1862, por el Excmo. Señor Ministro de Fomento*, Lugo, Imprenta de Soto Freire.
- CONGRESO de Primera Enseñanza de Santiago. *Trabajos realizados y conclusiones votadas* (1909), Santiago, Tip. El Eco de Santiago.
- CONGRESO de Primera Enseñanza y Curso de Trabajo Manual Educativo (1909), Santiago, Tip. Galaica.
- COSTA RICO, Antón (1993-1994): "Disposición y gobierno de la escuela jesuita", *Historia de la Educación*, nº 12-13, páxs. 471-491.
- e GABRIEL, Narciso de (1997): "O ensino primario en Ourense. Memoria anual do inspector de ensino primario Salvador de Juan y Ponsoda (1904)", *Sarmiento. Anuario Galego de Historia da Educación*, nº 1, páxs. 215-229.
- COUCEIRO FREIJOMIL, Antonio (1951-1953): *Diccionario bio-bibliográfico de escritores*, Santiago de Compostela, Bibliófilos Gallegos, 3 vols.
- FARIÑA CASALDARNOS, M^a Carmen (1987): "Informe del Rectorado de Santiago de Compostela sobre la fundación de un Instituto de Segunda Enseñanza en la ciudad de La Coruña (1859-1862)", *Concepción Arenal. Ciencias y Humanidades*, nº 17, páxs. 27-40.
- FERNÁNDEZ MAZAS, Armando (1986): "Escola e vida", *Revista Galega de Educación*, nº 3, páxs. 54-56.
- (1990): *Política y Pedagogía. (Memoria teórica de un maestro de la A.T.E.O.)*, Ourense, Ediciones Andoriña.
- FERNÁNDEZ PUMARIÑO, Alexandre F. (1977): "A marxinação educativa dos nenos labregos", *Encrucillada*, vol. I, nº 1, páxs. 51-59.
- (1978): "Preescolar na casa e a marxinação educativa do mundo rural", *Encrucillada*, vol. 2, nº 10, páxs. 46-58.

- FRAIZ ANDÓN, Vicente (1903): *Memoria sobre las enseñanzas preferentes en las escuelas rurales e incompletas*, Santiago, Imp. y Lit. de José M. Paredes.
- (1906): *Labor Pedagógica del Certamen de Santiago de 1906*, Santiago, Escuela Tip. Municipal.
- GABRIEL, Narciso de (2000): "Memoria de Santiago Pastoriza Taboada y Martínez sobre a necesidade de crear escolas de primeiras letras en Galicia", *Sarmiento. Anuario Galego de Historia da Educación*, nº 4, páxs. 253-263.
- GALENDE DÍAZ, Juan Carlos (1991): "La educación de la juventud en Galicia en tiempos de Godoy", *Revista del Instituto "José Cornide" de Estudios Coruñeses*, nº 26, páxs. 221-230.
- GARCÍA BARROS, Manuel (1972): *Aventuras de Alberte Quiñoi*, Vigo, Edicións Castrelos.
- GARCÍA, Constantino (1974): "A lingua galega hoxe. A súa situación no ensino", *Grial*, nº 44, páxs. 148-156.
- GARCÍA, Enrique (1887): *Froebel y sus sistema de educación*, Pontevedra, Imp. de la Viuda e Hijos de Madrigal
- GONZALEZ LOPEZ, Emilio (1988): *Memorias de un estudiante liberal (1903-1931)*, A Coruña, Edicións do Castro.
- GÓNZALEZ PÉREZ, Clodio (1986): "Conversa cun vello mestre do 'ferrado'", *Revista Galega de Educación*, nº 2, páxs. 53-56.
- GRAÑA Y ORJE, V. (1876): *Tratado sobre la corrección del lenguaje castellano al alcance de los niños, presentándose, con explicaciones, las principales faltas que, tanto en las variaciones gramaticales de aquel lenguaje como en el uso de sus palabras, suelen cometerse en Galicia, destinado como libro de lectura o para premios, a las escuelas y familias de este país*, Pontevedra, Imprenta del Siglo.
- INFANCIA (A) recordada (1999), Monográfico de *Grial*, nº 144 (con textos de Salvador de Madariaga, José Tobío Mayo, Antonio Fraguas, Gonzalo Torrente Ballester, Avelino Pousa Antelo, Camilo José Cela, Pura Vázquez, Antonio Pérez-Prado, Xesús Alonso Montero, Ramón Chao, Herminio Barreiro, Javier Alfaya, María Xosé Queizán, Carlos Casares, Marilar Aleixandre e Margarita Ledo Andión).
- INSTITUTO (O) de Lugo a través dos seus documentos, 1842-1942 (1994), Lugo, Servicio de Publicacións da Deputación Provincial de Lugo.
- LAMEYRO Y GARCÍA, Manuel (1799): *Plan y Método de Educación que Don____, preceptor de nobles educandos en la ciudad de Santiago, tiene establado y observa en su casa con algunos niños de distinción del Reyno de Galicia, que tiene a su cuidado para instruirlos y educarlos por encargo particular de sus padres*, Madrid, Imprenta Real.
- "LINGUA (A) galega na escola" (1970), *Grial*, nº 28, páxs. 237-242.
- LIÑARES GIRAUT, X. Amancio (1991): *Conversas con Avelino Pousa Antelo. Memorias dun Galego Inconformista*, Sada (A Coruña), Edicións do Castro.
- LÓPEZ DE SOTO, Joaquín (1897): *Higiene escolar en general. Su aplicación a las escuelas de Galicia, teniendo en cuenta las condiciones del clima, costumbres de sus habitantes y enfermedades más comunes*, Pontevedra, Imp. de La Opinión.

- LÓPEZ ELIZAGARAY, Luis (1894a): *Colección de estudios pedagógicos con arreglo a las modernas tendencias de la Escuela*, Santiago, Imprenta de José M. Paredes.
- (1894b): *La primera Colonia Escolar compostelana*, Santiago, Imp. de José M. Paredes.
- LUIS-ANDRÉ, Eloy (1931): *Galleguismo. Lucha por la personalidad nacional y la cultura*, Madrid, Imprenta Murillo.
- MARQUÉS, Salomó (1993): "1934. Un mestre catalán nunha aldea galega. Memoria", *Revista Galega de Educación*, nº 18, páxs. 60-64.
- MEMORIA (1861) *acerca del estado de la enseñanza en la Universidad de Santiago y en los establecimientos de Instrucción pública de su Distrito en el curso de 1859 a 1860 y Anuario de 1860 a 1861*, Santiago, Establecimiento tipográfico de Manuel Mirás.
- MOAR, José María (1912): *Monografías Pedagógicas*, Santiago, Imp. de José M. Paredes.
- MORENO LÓPEZ, Eduardo (1908): *Medios prácticos para difundir la cultura en la provincia de Orense*, Barcelona, Tipografía "El Anuario de la Exportación".
- NEIRA DE MOSQUERA, Antonio (1950): *Monografías de Santiago y diversos temas compostelanos*, Santiago, Bibliófilos Gallegos (Reed. 1990).
- ORTIZ NOVO, Manuel (1928): *Colonias Escolares. Sanatorio Marítimo Nacional de Oza (Coruña)*, Madrid, Librería y Casa Editorial Hernando.
- OTERO URTAZA, Eugenio (1997): "Discurso de Victoriano Encinas no Congreso Pedagógico de Pontevedra (1887)", *Sarmiento. Anuario Galego de Historia da Educación*, nº 1, páxs. 199-214.
- OTERO Y PIMENTEL, Luis (1907): *En honor de Galicia. Estudio sobre los problemas de la enseñanza y emigración*, Cádiz, Imprenta de la Revista Médica de D. Federico Joly y C^a.
- PANERO, Manuel (1885): *El guía de los maestros o deberes y derechos de los mismos con formularios para practicar los primeros y hacer valer los segundos, teniendo además un Nomenclátor de todas las escuelas públicas de Galicia*, Madrid, Imprenta y Litografía de González.
- (1888): *Conferencias pedagógicas de 1888. Discursos de inauguración y clausura*, A Coruña, Tip. de Gutemberg.
- PARCERO, Marcos (1800): *Certamen Literario en el que por ocho tardes continuas, desde el 27 de Julio hasta el 3 de Agosto de esta presente año, Don_____ manifestará al Público, que el método de primera educación usado de las Naciones más ilustradas de Europa, se halla ya verificado en algunos Educandos y otros niños de la Ciudad de Santiago*, Santiago, Imprenta de la Heredera de Frayz.
- PARDO BAZÁN, José e CONDE DE PALLARES (1862): *Memoria sobre la necesidad de establecer Escuelas de Agricultura en Galicia*, Madrid, Imprenta de la Compañía de Impresores y Libreros.
- PARDO DE ANDRADE, Manuel (1989): *Los artículos del "Diario de Madrid" (1794-1800)*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza

- PEÑA SAAVEDRA, Vicente (1996): "O patrimonio documental galego en Cuba. Fontes, fondos e liñas de traballo", en *Patrimonio cultural galego na emigración*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, páxs. 109-141.
- (dir.) (1998): *Repertorio da prensa galega da emigración*, Santiago de Compostela, Arquivo da Emigración Galega do Consello da Cultural Galega (CD-ROM e edición impresa).
- PÉREZ CONSTANTÍ, Pablo (1925-1927): *Notas Viejas Galicianas*, Vigo, Imprenta de los Sindicatos Católicos.
- PÉREZ SIERRA, Vicente (1886): *Memoria sobre la primera enseñanza en la provincia de Lugo*, Lugo, Imprenta de Antonio Villamarín.
- PÉREZ VILARIÑO, José (1979): *Dependencia y discriminación escolar de Galicia*, Madrid, Akal.
- PICO DE LA COAÑA, Justo (1859): *Guía legislativa y directiva de las escuelas rurales, o manual para la organización y régimen de las escuelas rurales de primera enseñanza, dedicado a los Párrocos y Maestros de los pueblos rústicos*, Mondoñedo, Imprenta y Enc. de los Señores Perrote y Romero.
- PIÑEIRO, Ramón (1991): "Da miña acordanza", *Grial*, nº 111, páxs. 341-351.
- POLÍN, Ricardo (ed.) (1996): *A muller tradicional*, Vigo, Edicións Xerais de Galicia.
- (ed.) (1999): *Homes do País*, Vigo, Edicións Xerais de Galicia.
- RINCÓN FERNÁNDEZ, Julián (1903): *Memoria acerca de los medios prácticos para conseguir la asistencia de los niños a las escuelas*, A Coruña, Imp. Galicia Minera.
- RODRÍGUEZ GARCÍA, Gerardo (1896): *Monografías de Ciencias Pedagógicas*, Santiago, Imp. de Henrich y Comp. en C. Editores.
- RODRÍGUEZ SEOANE, Luis (1883): *El Ministerio de Instrucción Pública y Bellas Artes, o indicaciones para la reforma de la enseñanza*, Santiago, Imp. de la Gaceta, F. de la Torre y C^a.
- ROJO SÁNCHEZ, Guillermo (1979): *Aproximación a las actitudes lingüísticas del profesorado de EGB en Galicia*, Santiago, ICE-Universidad de Santiago de Compostela.
- S.E.G. (1933): "Proyecto de estatutos do Patronato da Escola Rural Galega", en Alfonso Mato, *O Seminario de Estudos Galegos*, Sada (A Coruña), Seminario de Estudos Galegos- Edición do Castro, 2001, páxs. 277-278.
- SÁNCHEZ BELLO, Ana (1999): "Aportación da Ilustración galega ó concepto de igualdade sexual. Vicente do Seixo (1747-1802)", *Sarmiento. Anuario Galego de Historia da Educación*, nº 3, páxs. 265-295.
- SANZ, Gregorio (1986): *Uno de tantos. Cinco años a la sombra*, Sada (A Coruña), Edición do Castro.
- SANZ, Rodrigo (1906): *Información acerca de las escuelas primarias oficiales y particulares del municipio rural de Fene*, Ferrol, Imp. y Esterotipia de El Correo Gallego.
- SARMIENTO, Fray Martín (1923): *Onomástico etimológico de la lengua gallega*, Tui, Tipografía Regional.

- (1984): *La educación de la juventud*, Santiago, Xunta de Galicia (Edición e estudio crítico de J. L. Pensado).
- SEOANE SEOANE, Lucio (1905): *La escuela rural*, Ferrol, Imp. de El Correo Gallego.
- SERTPADOC (1997): *Inventario-Arquivo (documental) do Instituto de Pontevedra*, Pontevedra, Deputación Provincial de Pontevedra.
- SOTELO REY, Emilio (1913): *Por la Europa pedagógica*, Ávila, Tipografía y Encuadernación de Sucesores de A. Giménez
- SOTO CAMPOS, José (1889): [Discurso], en *Actas del Congreso Nacional Pedagógico iniciado por la Asociación de Maestros públicos de la provincia de Barcelona, celebrado en dicha ciudad desde el día 5 al 12 inclusive del mes de Agosto de 1888*, Barcelona, Tipografía de la Casa Provincial de Caridad, páxs. 159-161.
- Toba FERNÁNDEZ, José (1935): *Problemas que nos plantea la escuela y el niño*, A Coruña, Tip. "El Noroeste" (Separata do *Boletín de Vanguardia Pedagógica*).
- TRABAJOS (1897) *premiados en el Certamen Pedagógico organizado por El Noticiero Gallego en 1897*, Pontevedra, Imp. de la Viuda de J. A. Antúnez.
- VEIGA DO CAMPO, Luis [Ramón Piñeiro] (1969): *Xohan Vicente Viqueira. Vida, personalidade, pensamento*, Buenos Aires, Gráficas Cadop.
- VILAR PONTE, Antón (1971): *Pensamento e sementeira*, Buenos Aires, Ediciones Galicia.
- VIQUEIRA, Xohán Vicente (1974a): *Da Galicia de mañá*, Vigo, Galaxia.
- (1974b): *Ensaos e poesías*, Vigo, Galaxia.